

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE
H. S. KOSTYUK INSTITUTE OF PSYCHOLOGY

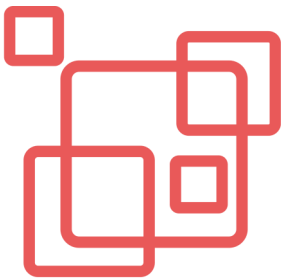
ASSOCIATION POUR LA PROMOTION DES SCIENCES ET DES INNOVATIONS

PSYCHOLOGICAL JOURNAL

Scientific Review

Volume 10 Issue 1 (81) / 2024

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Kyiv, Paris
2024

UDC 159.9 (051) P 86

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Council of H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

State Registration Certificate of the scientific review «Psychological journal» as a printed mass media — KB № 24063-13903 ПП of 22.07.2019, issued by Ministry of Justice of Ukraine.

The collection of research papers was inserted in the List of specialized scientific editions of Ukraine in psychology.
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 of 17.03.2020, Annex 1).

Reviewers:

Antonina Gryś - PhD (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

Tetyana Yablonska - Doctor of Psychological Sciences, Professor, Lecturer at the Department of Developmental Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

Editor-in-Chief:

Serhiy Maksymenko, Doctor of Psychological Science, Professor, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Director of H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Editorial board:

Lyudmila Karamushka, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Organizational Work and International Scientific Relations of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Natalia Chepeleva, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Oleg Kokun, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Innovative Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Halyna Bevz, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Tatyana Yablonskaya, Doctor of Psychology, Professor, Associate Professor, Department of Developmental Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine;

Vadim Barko, Doctor of Psychology, Professor, Chief Scientific Officer, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Michel Wieviorka, Professor, Doctor of Science, President de la Fondation Maison des Sciences Sociales de L'homme (FMSH), Paris, France.

Oleg Gorbanyuk, PhD, Associate Professor, Department of General Psychology, Institute of Psychology, Catholic University of Lublin, Lublin City, Republic of Poland;

Alfred Pritz, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of the University. Sigmund Freud, Vienna, Austria.

Halina Humeniuk, PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Olexey Chebikin, Doctor of Psychology, Professor, Rector of South Ukrainian Pedagogical University, Odessa, Ukraine;

Tetiana Melnychuk, PhD in Psychological Sciences, Senior Researcher in the Laboratory of Organizational and Social Psychology of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine (Deputy-Editor-in-Chief);

Ksenia Maksimenko, Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Anastasia Sidorenko, Doctor of Psychology, Associate Professor of the Department of General and Medical Psychology of the O.O. Bogomolets National Medical University, in combination with a doctor-psychologist of the consultative polyclinic of the State Scientific and Practical Medical Center of Pediatric Cardiology and Cardiac Surgery, Ministry of Health of Ukraine, Kyiv Ukraine;

Tamara Govorun, Doctor of Psychology, Professor, O.P. Jindal Global University. Joint Director, Jindal Institute of Behavioral Sciences and Associate Professor, O.P. Jindal Global University, Haryana, India;

Stanislav Klimovsky, PhD, Vice-President of the Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, Paris, France (Deputy-Editor-in-Chief);

Mykyta Panov, PhD in Psychological Sciences, Assistant Professor, Department of Special Pedagogy and Special Psychology, Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy" of Zaporizhzhia Regional Council, Zaporizhzhia (Ukraine)

P 86 Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. — Issue 10. — Vol. 1. — Kyiv : H. S. Kostyuk Institute of Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine , 2024. — 51 p.

This scientific review is dedicated to the discussion of the most prominent issues of contemporary psychology. It presents a wide range of scientific studies, for example, the psychological analysis of adolescence, the influence of the family in the psychological development of the child, the different aspects of emotional intelligence, personality representations, etc...

The target readership of this scientific review includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

APSCI

Per Aspera Ad Astra

© Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, APSCI, 2024

© Authors, 2024

CONTENTS

Olena Vlasova, Olha Potonska, Nataliia Dembytska

THEORETICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF CHILDHOOD
FEARS IN THE FORMATION OF BEHAVIORAL STEREOTYPES
IN ADULTS.....7

Halyna Chuyko, Yan Chaplak, Tetyana Koltunovich

TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN THE
SITUATION OF WAR.....18

Oleksandr Latyshev

SUBJECT-OBJECT RELATIONS IN THE PSYCHOLOGY
OF CONSCIOUSNESS.....31

Iryna Zubiashvili, Tetiana Melnychuk, Denchyk Artem

SUBJECTIVE POSITION OF STUDENT YOUTH:
CONCEPT AND CONNECTION WITH ECONOMIC
SOCIALIZATION.....42

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

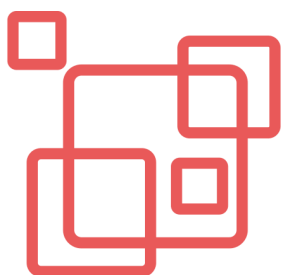
АСОЦІАЦІЯ ПІДТРИМКИ НАУКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Том 10 Випуск 1 (81) / 2024

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Київ, Париж
2024

УДК 159.9 (051) П 86

Друкується та поширюється через мережу Інтернет за рішенням Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 24063-13903 ПР від 22 липня 2019 року.

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України згідно Додатку № 1 до наказу Міністерства освіти і науки України 17.03.2020 № 409 як наукове фахове паперове видання (Категорія Б).

Рецензенти:

Гриць Антоніна Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

Яблонська Тетяна Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, викладач кафедри психології розвитку факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

Головний редактор:

Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Редакційна колегія:

Барко Вадим Іванович, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Бевз Галина Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Вієрьовка Мішель, доктор наук, професор, Президент Наукової фундації суспільних наук (La Fondation Maison des sciences de l'homme), м. Париж, Франція;

Говорун Тамара, доктор психологічних наук, професор, Глобальний університет імені О. П. Джиндала, місто Хар'яна, Індія;

Горбанюк Олег, доктор хаб., доцент, кафедра загальної психології, Інститут психології Католицького університету Люблін, місто Люблін, Республіка Польща;

Гуменюк Галина Вадимівна, кандидат психологічних наук, доцент, вчений секретар Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Клімовський Станіслав, кандидат юридичних наук, віце-президент Асоціації з підтримки науки та інновацій (Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations), місто Париж, Франція;

Кокун Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Максименко Ксенія Сергіївна, доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Мельничук Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Прітц Альфред, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету ім. Зігмунда Фрейда, м. Відень, Австрійська Республіка.

Панов Микита Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя, Україна;

Сидоренко Анастасія Юрївна, доктор медичних наук, доцент кафедри загальної і медичної психології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, місто Київ, Україна;

Чебикін Олексій Якович, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, ректор Південноукраїнського педагогічного університету, місто Одеса, Україна;

Чепелева Наталія Василівна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Яблонська Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, місто Київ, Україна.

П 86 Психологічний часопис : науковий журнал / за ред. С.Д. Максименка. — Том 10. — Вип. 1. — Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2024. — 51 с.

Збірник містить результати наукових робіт з актуальної проблематики психологічної науки та практики, зокрема, особливу увагу приділено психологічному аналізу підліткового віку, впливу сім'ї у психологічному становленні дитини, аспектам емоційного інтелекту, особистісних уявлень тощо, окрім того досліджено низку інших цікавих та корисних для психологічної практики проблем.

Цей випуск призначений для науковців у галузі психології, викладачів психологічних наук, практичних психологів та студентів-психологів.

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Volume 10 Issue 1 (81) 2024

© Асоціація підтримки науки та інновацій, Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, APSCI, 2024

© Колектив авторів, 2024

<http://www.apsijournal.com/>

ЗМІСТ

Власова О. , Потонська О. , Дембицька Н.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ У
ФОРМУВАННІ СТЕРЕОТИПІВ ПОВЕДІНКИ
ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ.....7

Чуйко Г. В., Чаплак Я. В., Колтунович Т. А.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ
У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ.....18

Латишев О. В.

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В
ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ.....31

Зубіашвілі І., Мельничук Т., Денчик А.

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ:
ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СОЦІАЛІЗАЦІЄЮ.....42

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ У ФОРМУВАННІ СТЕРЕОТИПІВ ПОВЕДІНКИ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ

Олена Власова¹, Ольга Потонська², Наталія Дембицька³

¹ Доктор психологічних наук, професор, Завідувач кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ (Україна)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9894-0038>

² Кандидат наук, кафедра психології, Університет сучасних знань, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7608-3776>

³ Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент, кафедра психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, (Україна)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6978-7655>

UDC: 159.9

АНОТАЦІЯ

Стаття, присвячена вивченню важливої проблеми психології та психіатрії - впливу дитячих страхів на доросле життя людини, розглядається з різних поглядів та аспектів. Дослідження виконується з використанням різноманітних методів, включаючи системний аналіз, порівняльний метод, методи моделювання та класифікації, для глибшого розуміння даної проблеми.

У роботі здійснюється аналіз сучасного наукового розуміння стереотипів поведінки з психологічної та психофізіологічної точок зору. Розглядаються різноманітні детермінанти появи стереотипів у поведінці дорослої людини та їх взаємозв'язок. Важливо виокремити та проаналізувати роль дитячих страхів у формуванні стереотипів, що визначають спосіб поведінки людини в дорослому віці.

Після глибокого теоретичного аналізу та узагальнення інформації з фахових джерел, у роботі побудована концептуальна модель впливу дитячих страхів на способи поведінки дорослої людини. Ця модель є важливим кроком для подальшого розуміння та дослідження цієї складної проблеми.

Застосування отриманих результатів може мати практичне значення для психологів, вихователів, учителів та студентів педагогічних, психологічних та соціальних спеціальностей. Розуміння впливу дитячих страхів на розвиток особистості дорослої людини є ключовим елементом для розробки ефективних методів психологічної підтримки та інтервенції.

Отже, дана стаття має важливе теоретичне та практичне значення і може служити стимулом для подальших досліджень у цій області.

Ключові слова: дитячі страхи, стереотипи поведінки, ригідність, психологічні детермінанти поведінки дорослих, інтолерантність до невизначеності.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З кінця 1900-х років можна почути думки, що ми живемо в часи страху або навіть у культурі страху. Незалежно від того, чи це

страх екологічних катастроф чи страх терористичних атак, зараз багато людей живуть у стані постійної тривоги щодо небезпек, які щодня представляють у ЗМІ, популярній культурі, Інтернеті, електронній пошті та інші. У цьому контексті доволі актуальною в

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Olena Vlasova, Olha Potonska, Nataliia Dembytska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

науковому плані постає проблема дитячих страхів як одного з вирішальних чинників поведінки дорослої людини. Розроблена психологічна концепція дослідження впливу дитячих страхів на способи поведінки людини в дорослому житті, як і підготовлені на цій основі рекомендації та посібники для дитячих психологів, викладачів сприятимуть зміцненню психологічного здоров'я українців різного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Деякі вчені заходять так далеко, що стверджують, що державна політика та приватне життя стали пов'язаними страхом; страх став емоцією через яку керують суспільним життям (Hornfeldt, 2018). Зазвичай страх виникає, коли сенсорні системи мозку визначили, що зовнішній подразник становить загрозу. Активація схем виявлення загрози викликає загальне підвищення збудження мозку і може призвести до зміненої обробки загроз: розладів страху та тривоги. Існує три передбачувані стадії, які організм використовує для реагування на стресові фактори, які називають загальним адаптаційним синдромом:

Тривога: перша реакція на стрес сигналізує організму, що існує небезпека, і треба готуватися протистояти загрозі. Активізується вісь гіпоталамо-гіпофіз-наднирники і вегетативна нервова система. Виділяються первинні гормони стресу кортизол, адреналін і норадреналін.

Опір: організм починає відновлювати баланс і настає період відновлення. Гормони стресу можуть повернутися до норми, але може залишитися зниження захисних сил і адаптаційної енергії.

Виснаження: на цій фазі стрес переживається тривалий час. Здатність організму чинити опір втрачається, тому що його адаптаційна енергія зникає. Це часто називають перевантаженням, вигорянням, втому надниркових залоз, дезадаптацією або дисфункцією (Rosenberg, 2017).

Для дітей нормально іноді виявляти ознаки тривоги, занепокоєння та страху. У більшості випадків занепокоєння у дітей проходить і не триває довго. Відомо, що різні страхи часто розвиваються на різних стадіях розвитку дитини. Наприклад: немовлята і малюки часто бояться гучних звуків, висоти,

незнайомих людей і розлуки з мамою; діти дошкільного віку можуть почати проявляти страх самотності та темряви; діти шкільного віку можуть боятися надприродних речей (наприклад, привидів), соціальних ситуацій, невдач, критики чи екзамнів, а також фізичної шкоди чи загрози. Також необхідно зазначити, що немовлята та маленькі діти не схильні турбуватися про речі. Щоб діти хвилювалися, вони повинні уявляти майбутнє і погані речі, які в ньому можуть статися. Саме тому відчуття занепокоєння є характерним для дітей старше 8 років. Чим старшими стають діти – тим про більшу кількість речей вони турбуються. У ранньому дитинстві вони можуть турбуватися про те, щоб не захворіти або не отримати травму. У більш старшому віці та в підлітковий період фокус стає менш конкретним. Наприклад, вони можуть багато думати про війну, мати екологічні, економічні та політичні страхи, страх руйнування сімейних стосунків тощо (Raising Children Network, 2021).

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Традиційно стереотип визначався як надмірно узагальнені атрибути, пов'язані з поведінкою як окремих людей, так і груп. Досить довго дослідники-психологи намагалися визначити, чому певні люди використовували стереотипи, і протягом досить довгого періоду часу стереотипи вважалися причиною психічної помилки або неправильного уявлення про світ, «упередженого» пізнання індивіда, що є результатом дії таких факторів, як «простота» думки і впливає з особливостей його виховання та соціальної мотивації (Hinton, 2017). Однак сьогодні розуміння поняття стереотип розширилося, що дало можливість вивчати не лише дане поняття з педагогічно-соціальної точки зору, але й розглядати стереотип як частину несвідомої поведінки дорослої людини.

Формулювання мети статті. Дане дослідження спрямовано на всебічний аналіз: явища стереотипу з психологічної та психофізіологічної точок зору, зокрема, визначення психологічних чинників стереотипної поведінки дорослої людини; представлення сучасного психологічного розуміння понять стереотип і страх, а також розкриття можливого взаємозв'язку між особливостями переживання дитячих

страхів та виникненням стереотипної поведінки дорослої людини.

Наукове обґрунтування методології проведеного дослідження. Дослідження питання впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини базувалося на постулатах теоретичної психології, що прямим чином вплинуло на вибір методів даного дослідження. Основним підходом в даному дослідженні було обрано метод аналізу та узагальнення інформації з фахових джерел. В його рамках було виконано теоретичний аналіз наукових публікацій вчених в галузі дитячої психології і психофізіології. Отриману інформацію було узагальнено та доповнено за допомогою інших методів дослідження; в процесі написання цієї роботи також було використано наступні методи пізнання: методи системного і логічного аналізу, компаративний метод і метод класифікації, а також моделювання і дедукція як методи створення концептуальної моделі подальшого дослідження заявленої теми.

Використання методу системного аналізу та узагальнення інформації з фахових джерел обумовлене тим, що цей спосіб пізнання дозволяє комплексно розглянути питання впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини.

Системний аналіз було використано для формулювання більш глибокого розуміння суті дитячих страхів базуючись на даних з наукових джерел: походження страхів, передумови їх появи та вплив, який ці страхи несуть на організм дитини та її подальший розвиток. За допомогою системного аналізу всі ці елементи було розглянуто як єдину взаємопов'язану систему. Результат системного аналізу в даній роботі являє собою виявлений зв'язок між психологічними та психофізіологічними ефектами, які є наслідками емоції страху.

Логічний аналіз в даній роботі використовується для точного та конкретного формулювання понять і термінів, що сприяє ясності в визначеннях, описі та, як наслідок, логічному розумінню ідеї впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини, процесу розвитку та становлення цієї ідеї, і необхідності її подальшого вивчення.

Використання методу порівняння в даному дослідженні зумовлено необхідністю виділення спільного та протилежного в об'єктах дослідження для подальшої класифікації та типології розглянутих ідей, явищ та результатів досліджень. За допомогою методу порівняння було виявлено спільні та відмінні риси між складовими частинами об'єкта дослідження, в ролі яких виступали психологічні та психофізіологічні ефекти дитячих страхів.

Метод моделювання в процесі вивчення питання впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини допоміг зібрати роз'єднані аналізом факти та ідеї у єдине ціле, тим самим відновлюючи цілісність об'єкту дослідження. За допомогою цього методу було впорядковано інформацію про вплив психологічних та психофізіологічних елементів дитячого страху один на одного і, як наслідок, на стереотипи людини в дорослому віці.

За допомогою методу дедукції було відтворено процес формування стереотипів дорослої людини шляхом переходу від загальних, абстрактних знань до конкретних суджень. В ролі базису використовувалися науково-достовірні твердження та ідеї, постулати психології.

Використовуючи метод класифікації було виконано систематизацію знань про вплив хронічного страху на загальне здоров'я дитини, її фізичне здоров'я та емоційне здоров'я. Також було виконано розподілення дитячих страхів у відповідності до віку дитини.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Емоція страху є складною конструкцією, яка виникає завдяки координації між фізіологічною реакцією організму, когнітивною оцінкою, експресією та поведінковою реакцією людської психіки, яку також описують як емоційну конкордантність. Вираз емоцій (наприклад, вираз обличчя і тіла, тон голосу і жести) виконує функцію комунікації, яка необхідна для того, щоб навколишнє середовище могло швидко зрозуміти, що потрібно людині. Це може бути особливо актуальним у ранньому дитинстві, коли діти більше залежать від опікунів щодо своїх фізичних та

емоційних потреб і коли моделі взаємодії між дитиною та вихователями формують мозок, що розвивається (Zantinge et al., 2019). Ситуація, у якій дитина залишається зі своїм страхом наодинці і з будь-якої причини не отримує підтримки опікуна може трактуватися як потенційно шкідлива для розвитку дитини.

Існує широкий список потенційних наслідків страху на загальне, фізичне, емоційне, навколишнє та духовне здоров'я дитини. Потенційний вплив хронічного страху на загальне здоров'я включає: порушення функції імунної системи; порушення функціонування ендокринної системи; зміни вегетативної нервової системи; порушення циклу сну/неспання; розладів харчової поведінки; зміни в осі гіпоталамус-гіпофіз-наднирники. Потенційний вплив хронічного страху на фізичне здоров'я охоплює головні болі, які можуть еволюціонувати у мігрень, м'язові болі, що можуть перетворитися на фіброміалгію, тілесні болі, які можуть стати хронічними, і ускладнене дихання, яке може розвиватися в астму. Потенційний вплив хронічного страху на емоційне здоров'я включає: дисоціація від свого «Я»; стриманість в почуттях, відчуження; вивчена безпорадність; фобічна тривога; перепади настрою; obsесивно-компульсивні думки (Mazur, 2007).

Формування стереотипної поведінки – це складний процес. Існує багато теорій про те, як у дітей формуються стереотипи (Mulcahy, 2017). Однією з найважливіших характеристик стереотипів є їхнє різноманіття, завдяки якому вони функціонують в усіх сферах життя суспільства у різних модифікаціях. Для дослідження проблеми формування стереотипів поведінки людини під впливом дитячих страхів необхідно розробити їхню узагальнену, розгорнуту методичну типологію, засновану на різних наукових класифікаціях.

Формування стереотипів має об'єктивні психофізіологічні підстави, пов'язані з особливостями функціонування мозкових структури (Reich, 1933). В основу уявлень фізіологічної школи дослідження стереотипів лягла здатність мозку людини фіксувати однотипні зміни середовища і відповідно реагувати на ці зміни, а саме: інтегрувати під впливом домінуючого

параметра окремі структури, механізми, процеси в комплексну організацію, діючу циклічно і динамічно. Феномен стереотипу є відображенням провідного принципу роботи мозку принципу системності, суть якого в тому, що на складні комплексні впливи мозок реагує не як на ряд окремих ізольованих подразників, а як на єдину систему. Стимулом для активізації всього комплексу стереотипів може стати будь-який компонент з групи навколишніх подразників. Відмінність стереотипу від умовного і безумовного рефлексу полягає в здатності ланцюга нервових слідів від колишнього подразника спрацьовувати під час відсутності зовнішнього стимулу (Amodio, 2014), тобто роль стимулу можуть виконувати компоненти сформованої функціональної системи.

Стереотипи підвищують ефективність роботи нервової системи, оскільки після кожної реакції відбувається автоматична підготовка до подальшої реакції, розвивається здатність до прогнозування результату (Amodio, 2014). Автоматизація повторюваної діяльності формує відповідні матриці пам'яті, що підтримують автомати і напівавтомати активностей, які набуваються. Вирішення мозком однакових завдань відбувається за принципом так званих «мічених ліній», тобто «шляхом мінімального використання територій, коли все інше поле призначене для мислення».

Відомо, що стереотип починає діяти до «включення» свідомості. У людини без участі фокусованої уваги на «несвідомому рівні» можна виробити тимчасові зв'язки, які фокусуються в довгостроковій пам'яті. Визначальну роль в збереженні тимчасових зв'язків грають емоційний стан і мотивація. Стереотип схильний до динаміки в змінних умовах середовища, але в результаті багаторазового функціонування більше і більше закріплюється і стає незмінним. Стереотипи можуть формуватися на різних рівнях: метаболічному, гомеостатичному, поведінковому, психічному, соціальному і, відповідно, мовному.

Виходячи з опрацьованих літературних джерел щодо положень стереотипів, у межах даного наукового дослідження стереотип визначаємо як стійкий образ у свідомості індивіда щодо об'єктивно існуючих явищ,

який дозволяє сприймати навколишню дійсність в зручній для нього формі. Щоб визначити сферу впливів і взаємовпливів на особистість і її стереотипи поведінки окремих чинників та умов, визначимо детермінанти їх формування і розкриємо відносини між окремими чинниками.

Системна детермінованість психічних явищ, розглядається як вияв множинності детермінант психіки, дія яких змінюється в процесі розгортання психічного процесу. В системі детермінант необхідним є виокремлення системо утворюючого чинника і встановлення характеру відносин між окремими детермінантами. Детермінантами стереотипів поведінки особистості, на думку С. Світич (2013), є сукупність умов, чинників, передумов, властивостей, що визначають засоби її формування і реалізації. Детермінанти стереотипів поведінки мають системну будову, вони охоплюються не лише очевидні причини, а й зовнішні і внутрішні чинники, загальні та специфічні предиктори. Кожна детермінанта стереотипів поведінки знаходиться в певних відносинах одна з одною і становить у своїй сукупності загальну її структуру.

Існування фундаментального зв'язку між зовнішнім і внутрішнім буттям світу індивіда, у всій його неповторності, пояснюється з позиції рівневого та якісного аналізу. Так, на фізіологічному рівні – це зв'язок стимулу і реакції, феноменологічному – інтенційний зв'язок «Я» і предметного світу (суб'єкта та об'єкта). Життя, в її уявленні, виявляє себе ніяк інакше як обмін між внутрішнім і навколишнім світом. Вроджені потенції можуть стимулюватися середовищем і приймати під його впливом ту чи іншу форму або зберігатися в латентному стані аж до повного згасання. Чинники середовища формують буття індивіда і, водночас, відчують вплив з його боку (Martinyuk, 2008).

Для людського індивіда зовнішнє і внутрішнє не відокремлені, вони настільки переплетені, що навіть коли, здавалося б, очевидний зовнішній вплив, неможливо стверджувати, що воно не визначено чим-небудь внутрішнім. Так, «соціальне» співвідношення «зовнішнє» – «внутрішнє», що складається в реакції інших на фізичне «Я» суб'єкта і його уявлення щодо

власного фізичного «Я» з необхідністю значуще впливають на особливості стереотипів поведінки людини (Castano et al., 2002). Внутрішні детермінанти формування стереотипів поведінки особистості є не лише її біологічними основами. Це також результати змін, що відбуваються в людині у процесах соціалізації (соціальна інформація, що стала «частиною» особистості), ті внутрішні компоненти психіки, які одночасно є елементами її соціального досвіду. Зовнішні детермінанти становить соціальна інформація у вигляді еталонів цінностей, властивостей особистості тощо, що транслюється інститутами соціалізації, яка суб'єктивно відбивається особистістю і має певне значення для неї. Зміст зовнішніх детермінант формування стереотипів поведінки людини не локалізовано поза особистістю, є навпаки – суб'єктивований.

Причина та наслідок в стереотипній поведінці людини можуть бути розділені в часі. Ефект їхнього впливу виникає не відразу, а через якийсь проміжок часу. Водночас не завжди поведінковий ефект є безпосереднім наслідком певної одиначної події; зазвичай він є наслідком багатьох подій, які розгортаються в просторі і часі (Fiske & Taylor, 2013). Істотним компонентом будь-якого акту поведінки в будь-якій діяльності є антиципація (передбачення перебігу подій). Людина вибудовує власну поведінку з урахуванням не лише минулого, а й очікуваного майбутнього. Значною мірою стереотипи поведінки особистості детерміновано світоглядними і ціннісно-нормативними чинниками. У ціннісно-нормативних інстанціях представлені найпоширеніші соціальні норми, «вимоги». Для виконання соціальної вимоги (закладеної в соціальній нормі) індивідуальні психічні особливості людини взаємодіють таким чином, щоб забезпечити поведінку на вищому психічному рівні, що відповідає цій вимозі (нормі) (Semashko, 2015).

У теорії Мак-Даугала особливе місце відводиться таким детермінантам стереотипів поведінки як страх та фобії. Він вважав, що у первісній людини саме страх фізичного покарання, що накладається іншими, мав бути сильним чинником її дисципліни. Саме страх навчив її контролювати власні імпульси. Згодом у процесах соціогенезу він

трансформувався у страх божественної відплати (McDougall, 2001). Страх впливає, а іноді визначає ту чи іншу стратегію та стереотипи поведінки особи. Людина відчуває страх, однак нічого з собою вдіяти не може, оскільки тривога-страх глибоко вкорінена в людському мисленні (Selye, 1956). Водночас, вона намагається уникати таких (страшних) ситуацій у майбутньому, щоб скоротити дискомфортні переживання. Отже, страх є одночасно активним і пасивним чинником організації поведінки людей.

Для прикладу, індивіди з дитячою фобічною симптоматикою демонструють виражену схильність до уникнення ситуацій, що викликають тривожність і страх (Trukhan, 2009). У людини із застарілими дитячими соціофобіями спостерігається поєднання надзначущості будь-якої потреби, яка реалізується лише в соціальних взаємодіях (визнання, афіліації, приналежності). Одночасно з цим присутній ригідний емоційно-когнітивний образ цих ситуацій з суб'єктивної впевненістю в неминучості невдачі, відкидання з боку оточуючих і переживання почуття сорому (Svitich, 2013). Це спонукає таку людину з соціальною фобією «створювати» патологічні фіксовані стереотипи та форми поведінки, які є засобом захисту від інтенсивної тривоги і страху (Reich, 1933).

Гордон Олпорт (1978) вважав, що дитячі страхи та фобії формують «стереотипну» особистість як результат «викривлення» її «Его». Така людина у всьому бачить загрозу та відчуває невпевненість і страх, намагається подолати ці небезпечні стани та розвиває стереотипний погляд на інших людей, проєктуючи на них страхи та невпевненість. Окрім переоцінювання, як зазначає цей науковець, «стереотипні» особистості схильні «витискувати» страхи та відчуття небезпеки таким чином, щоб мати можливість уникати зустрічі з власними тривогами (Allport, 1978).

Згідно з Мелані Кляйн (1932) та Дональдом Віннікот (1964) джерелом страху у дітей є важкий особистий досвід і вплив соціального середовища, поява травмуючого досвіду від оточуючих осіб і мимовільне навчання дитини відповідному типу емоційних реакцій. Власне це слугує основою для

виникнення стереотипів поведінки в ситуаціях страху, що виникатимуть в житті дорослої людини. Все це дає підставу говорити про умовно-рефлекторну мотивацію страху, оскільки в ньому закодована емоційно перероблена інформація про можливість небезпеки. Саму емоцію "страх" в дитячому віці, Мелані Кляйн розглядала як основну рушійну силу невротичного розвитку особистості (за Garvey, 2023, p.34). Найбільш "продуктивним" періодом для закладання страхів, які впливатимуть на поведінку людини та створюватимуть підґрунтя для формування стереотипів вважається вік 7-13 років (Klein, 1932). Але і в інший періоди розвитку дитини формування страхів має місце. Навіть занепокоєння, яке відчувається жінкою під час вагітності, є першим «досвідом» тривожного стану у дитини, який, у свою чергу, викликає відповідну рухову реакцію плоду (Vlasova & Zhyhareva, 2015).

Дослідження формування звичок дітей у процесах взаємодії зі ЗМІ також виявило наявність страхів дітей дошкільного віку, пов'язаних з переглядом різних програм телебаченням. На основі напівструктурованих інтерв'ю з дошкільнятами було показано, що страхи маленьких дітей було сформовано не лише на основі програм для дорослих, а й під час перегляду, здавалося б, дружніх для дітей мультфільмів, в яких діти, як правило, сприймали вигадану історію за реальність. Проте діти не були пасивними спостерігачами: вони займали активну роль у зменшенні своїх страхів, пов'язаних із телебаченням, використовуючи різні стратегії подолання ситуації, включаючи посередництво однолітків. (Vlasova & Zhyhareva, 2015) Ці результати підтверджують уявлення про те, що діти є медіаторами другого рівня, які діляться з однолітками як власним досвідом, так і тим, чому навчили їх батьки в розумінні особливостей навколишнього світу (Kruuse and Kalmus, 2017).

За даними (Selcuk et al., 2020), на сприйняття реальності, формування дитячих страхів, та поведінку в майбутньому істотно впливають дитячі оцінки міжбатьківських конфліктів. Сімейні суперечки також можуть відображатися на стосунках між батьками та дітьми, які пов'язані з самозвинуваченням дітей та їх оцінкою загроз щодо наслідків для себе

міжбатьківських конфліктів. Цими авторами було емпірично досліджено посередницьку роль різних аспектів стосунків між батьками та дітьми (тобто психологічний контроль, теплота та безпека прихильності) у зв'язку міжбатьківськими конфліктами і самозвинуваченням та оцінкою загроз серед дітей. Учасниками були 1309 дітей, їхні матері та батьки. Аналіз показав, що вищий рівень міжбатьківських конфліктів був пов'язаний з вищим батьківським психологічним контролем і нижчим рівнем безпеки і прихильності дитини, що, у свою чергу, було пов'язано з більш високою самозвинуваченням або оцінкою загроз такою дитиною (Selcuk et al., 2020). На нашу думку, такий зв'язок також може бути передумовою для розвитку стереотипної поведінки у дорослому віці.

В межах іншого дослідження, метою якого було розширити психологічні уявлення, пов'язані зі страхом смерті у дітей, продемонстровано, що маленькі діти, які були знайомі із концепцією зрілої смерті, тобто розуміли смерть як біологічну подію, що відбувається з усіма живими істотами, мали нижчий рівень страху смерті та загальної тривоги (Badenhorst, 2021).

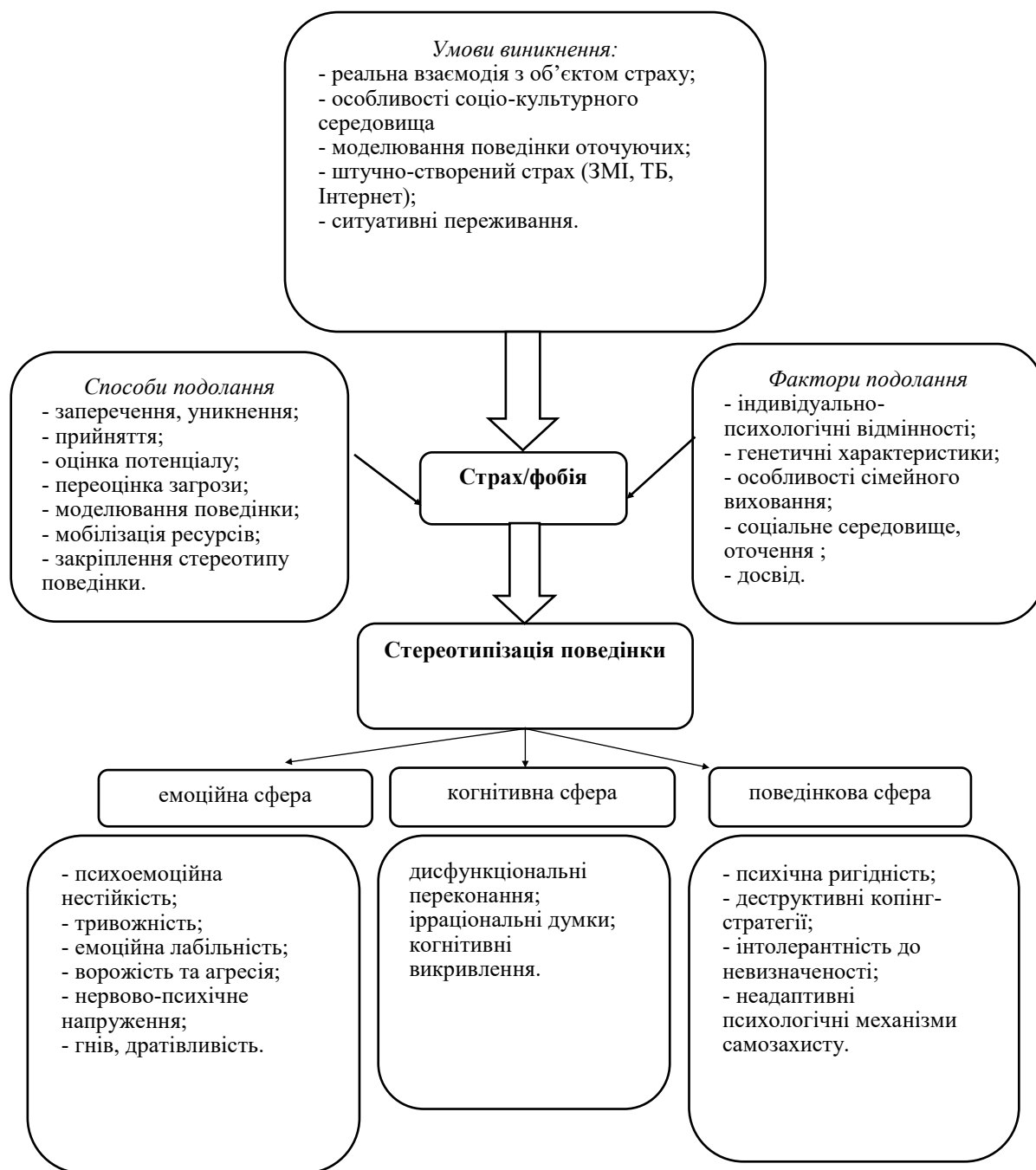
У першій фазі дослідженні було проаналізовано, чи впливає розвиток зрілих уявлень про смерть і функції людського організму на страх смерті дітей, якщо вплив їх когнітивних здібностей (IQ) і загальна тривожність контролюються. П'ятдесят дітей віком від 6 до 8 років були індивідуально опитані щодо їх розуміння смерті та функціонування організму, страху смерті, загальної тривоги, когнітивних здібностей та досвіду життєвого циклу. Двовимірний кореляційний аналіз виявив значну негативну кореляцію між знаннями про функції організму та страхом перед смертю. Цей зв'язок залишався значущим при контролі IQ та загальної тривожності. Досвід життєвого циклу дитини також суттєво негативно корелював з її тривогою, пов'язаною з думками про смерть, причому зв'язок також залишався значущим, коли контролювали IQ та загальну тривогу. Така інформація несе додаткові докази того, що володіння реалістичними біологічними знаннями про людину, зокрема розуміння тіла в біологічних термінах і факторів функціонування для підтримки життя, пов'язане зі зниженням страху смерті.

У другій фазі дослідження автором було проведено урок життєвого циклу для дітей з одним сеансом як втручання для подолання дитячого страху смерті. Розуміння життєвого циклу, страх смерті та загальну тривожність оцінювали до початку навчання, а потім приблизно через тиждень після навчання. Повторні вимірювання показників виявили значне зниження рівня страху смерті у дітей після проведеного навчання. І хоча, за свідченням дослідника, після проведення навчання показники розуміння життєвого циклу людини у дітей молодшого шкільного віку підвищилися, такі зміни не досягли статистичної значущості. Загальний показник їх тривожності також залишилися незмінними під час оцінювання після навчання (Badenhorst, 2021).

Очевидно, що описаний досвід, релевантний проблемі, обраної нами для аналізу, слід розглядати як пілотажне дослідження, яке потребує збільшення як вибірки дітей, так і до тривалості їх психологічного навчання. Однак, виявлена в ньому тенденція демонструє, що повноцінне розуміння дитиною навколишнього світу, циклів життя та смерті живого організму людини, її біологічних особливостей зменшує передумови для розвитку страхів у дітей і, відповідно до нашого бачення, зменшується вірогідність формування у них стереотипів, оскільки перший напад некерованого страху у дитини збуджується самонавіюванням її самої. Потім, уже на підставі пережитого епізоду страху, вона вибудовує і узагальнює стереотипи взаємовідносин зі світом, які часто зберігаються і у дорослому віці.

В іншому варіанті, людина, що пережила в дитинстві перший епізод страху і неприємні відчуття в тілі, починає з великою увагою і тривогою прислухатися до реакцій свого тіла, помічаючи і констатуючи, що деякі ситуації викликають сильніші емоції і негативний соматичний стан. І вона також діє за таким стереотипом поведінки як уникнення і втеча від ситуації. Люди намагаються взяти під контроль свої фізіологічні реакції, ні в якому разі не видати себе. В результаті напруга тільки наростає, і фізіологічні симптоми загострюються.

Розглянуті особливості виникнення страху, його протікання та подолання дають можливість

стверджувати, що страх безпосередньо впливають на формування певних стереотипів поведінки людини і в дитинстві, і у дорослому віці. Враховуючи наукові підходи до означеної проблеми, нами була побудована концептуальна модель впливу дитячих фобій на способи поведінки дорослої людини, що є основним результатом теоретичного аналізу (рис.1).

Висновки до даного дослідження.

В ході роботи над матеріалом статті було розглянуто явище стереотипної поведінки людини з точки зору наукової психології та психофізіології,

описано фізіологічні реакції людського організму на страх та хімічні процеси у мозку, які призводять до закріплення стереотипної поведінки.

Аналіз літератури показує, що особисті стереотипи актуалізуються в конкретній життєвій ситуації людини ще до того, як до самоконтролю поведінки особи долучаються пізнавальні процеси та пов'язана з їх роботою чітка усвідомленість ситуації. Такий стан речей накладає специфічний відбиток на інформацію, яка сприймається органами чуття людини. В цей час спрацьовують певні стимули, які дісталися дорослій людині «у спадок» від дитинства, які й

активізують відповідну частину системи її стереотипів. Як наслідок - безпосереднє враження й певна оцінка, яка склалася раніше, з'являються у свідомості людини одночасно.

В результаті проведеного дослідження можна також зробити висновки, що формування стереотипів дорослої людини – це складний та багатофакторний процес, під час становлення якого людина генерує послідовність стереотипних дій, які допомагають їй знижувати панічні переживання. Парадокс полягає в тому, що тим самим вона закріплює тенденцію до їх повторення. Процес, який спочатку виконувався за свідомою схемою з метою уникнення переживання страху з часом фіксується і стабілізується, стаючи спонтанною і неконтрольованою стереотипною реакцією, яка не піддається логічному управлінню.

У представлений концептуальній моделі емпіричного дослідження впливу дитячих фобій на способи поведінки дорослої людини автори виділяють дитячі страхи як незалежну змінну та стереотипність поведінки дорослих, обумовлену наявністю таких страхів. Як умови виникнення дитячих фобій в роботі виділені: реальна взаємодія з об'єктом страху, навіяний страх; моделювання поведінки оточуючих; штучно-створений страх (ЗМІ, ТБ, Інтернет); соціо-культурне середовище життя (повітряна тривога); ситуативні обставини дитини (загубився). Способами подолання страхів дитиною вбачаються: заперечення уникнення, прийняття, переоцінка загрози, оцінка потенціалу, а чинниками успішності подолання – генетичні характеристики, особливості сімейного виховання та індивідуально-психологічні відмінності дітей. Стереотипізація психіки дитини як наслідок переживання страху розгортається в трьох основних сферах психічної діяльності. В емоційній сфері – через появу нервово-психічного напруження, тривожності, ворожості та агресії, психоемоційної нестійкості та емоційної лабільності. У сфері когнітивних проявів виникають іраціональні думки, дисфункціональні переконання, когнітивні викривлення. Для поведінкових стереотипів є характерним психічна ригідність, деструктивні копінги, інтолерантність до невизначеності та неадаптивні психологічні механізми самозахисту.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подальші емпіричні дослідження відкриють шлях для розробки нових рекомендацій та посібників для дитячих психологів та викладачів, що сприятиме зміцненню психологічному здоров'ю у підростаючих поколінь.

References:

- Mazur O. (2007). DityachI strahi [Children's fears]. Psiholog. #39. S. 15-19.
- Movchan M. (2019). Strah yak problema buttya lyudini v sotsialnomu seredovishchi [Fear as a problem of human being in a social environment]: monografiya. Poltava : PUET. 356 s.
- Potonska, O. (2020). Vpliv dityachih strahiv na tolerantnIst dorosloYi lyudini [Children's fears influence to adult tolerance]. VIsnik KiYivskogo natsionalnogo unIversitetu ImenI Tarasa Shevchenka. PsihologIya, 1(11), 52–57. [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).10](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).10).
- SvItich, S. I. (2013). Problemi vivchennya stereotipliv ta stereotiplizatsiyi : teoretiko-metodologIchnI plidhodi [Problems of stereotypes and stereotypization study : theoretical and methodological approaches]. NaukovI zapiski Institutu polItichnih I etnonatsionalnih doslidzhen Im. I. F. Kurasa NAN UkraYini, 1, 310–324.
- Truhan, O. (2019). PsihologIchniy analIz zhittEvih tsInnostey studentIv rIznih profesIynih napryamkIv [Psychological analysis of life values of students from various professional areas]. ZbIrnik naukovih prats «Problemi suchasnoYi psihologIYi». 2019. #7. S.713-726.
- Shevchenko, N., & Obiskalov, I. (2023). Zmlstovni komponenti protsesu uhvalennya rIshen: ponyattya, psihologIchna struktura ta chinniki. PsihologIchniy chasopis, 9(4), 11. <https://doi.org/10.31108/1.2023.9.4.1>.
- Allport, G. W. (1978). The nature of prejudice. New York, NY: Addison-Wesley Publishing Company.
- Amodio, D. M. (2014). The neuroscience of prejudice and stereotyping. Nature Reviews Neuroscience, 15(10), 670-682. doi.org/10.1038/nrn3800
- Badenhorst, K. (2021). Understanding children's fear of death. Brisbane: The University of Queensland.
- Castano, E., Paladino, M. P., & Coull, A. (2002). Protecting the ingroup stereotype: Ingroup identification and the management of deviant ingroup members. The British Journal of Social Psychology, 41(3), 365-386.
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (2013). Social cognition: From brains to

- culture. Sage Publications.
- Garvey, P. (2023). Melanie Klein: A contemporary introduction. Routledge, Taylor & Francis Group, Milton.
- Gross, J. J. (2015). Emotion regulation: Current status and future prospects. *Psychological Inquiry*, 26(1), 1-26.
- Hinton, P. (2017). Implicit stereotypes and the predictive brain: cognition and culture in “biased” person perception. *Palgrave Communications*, 3, 17086.
- Hornfeldt, H. (2018). The end of the world. Apocalyptic narratives in children's fears. *Ethnologia Scandinavica*, 48, 153-170.
- Klein, M. (1932). *The Psycho-Analysis of Children*. London: The Hogarth Press.
- Kruse, K., & Kalmus, V. (2017). Supernatural Creatures, Accidents, and War: Young Children's Television-related Fears and Coping Strategies. *Television & New Media*, 18(3), 252-268.
- McDougall, W. (2001). *An introduction to social psychology*. London: Continuum International.
- Mulcahy, E. (2017). When and how do children learn prejudice? <https://cfey.org/2017/12/children-learn-prejudice/>
- Raising Children Network (2021). Anxiety and fears in children. <https://raisingchildren.net.au/toddlers/health-daily-care/mental-health/anxiety-in-children>
- Reich, W. (1933). *Character Analysis*. Vienna: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Rosenberg, J. (2017). The effects of chronic fear on a person's health. On: Materials of the conference. Colorado Springs: Neuroscience Education Institute (NEI) Congress.
- Selcuk, S., Iscanoglu, Z., Sayil, M., Sumer, N., & Berument, S. K. (2020). Factors influencing children's appraisals of interparental conflict: The role of parent-child relationship quality. *Journal of Family Issues*, 41(11), 2022-2044.
- Selye, H. (1956). *The Stress of Life*. McGraw-Hill.
- Semashko, T. F. (2015). Changing accents on the understanding of stereotype as a phenomenon of social practice. *Scientific Bulletin of the UNESCO Department of Kyiv National Linguistic University*, 30, 138-144.
- Zantinge, G., Rijn, S., Stockmann, L., & Swaab, H. (2019). Concordance between physiological arousal and emotion expression during fear in young children with autism spectrum disorders. *Autism*, 23(3), 629-638.
- Pellowski, J. A., Wedderburn, C. J., Groenewold, N. A., et al. (2023). Maternal perinatal depression and child brain structure at 2-3 years in a South African birth cohort study. *Transl Psychiatry*, 13, 96. <https://doi.org/10.1038/s41398-023-02395-5>
- Vlasova, O. I., & Zhihareva, L. V. (2015). Psihologichni osoblivosti materiyakchinnikformu-vannyayakostiprihlnostiditini. *Visnik Natsionalnogo universitetu oboroni Ukrainy*, 2(45), 41-46.
- Zhang B., Hu Y., Zhao F., Wen F., Dang J. and Zawisza M. (2023) Editorial: The psychological process of stereotyping: Content, forming, internalizing, mechanisms, effects, and interventions. *Front. Psychol.* 13:1117901. doi:10.3389/fpsyg.2022.1117901

Olena Vlasova

Doctor of psychological sciences, professor,
Head of Developmental Psychology Department
of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

Olha Potonska

Faculty/Department of Psychology,
University of Modern Knowledge, Kyiv (Ukraine)

Nataliia Dembytska

Dr.Sc. (Psychology), Senior Research Fellow
Assistant Professor, Developmental Psychology Department
of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

**THEORETICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF
CHILDHOOD FEARS IN THE FORMATION OF BE-
HAVIORAL STEREOTYPES IN ADULTS**

ABSTRACT

The article is devoted to studying the important issue in psychology and psychiatry - the influence of childhood fears on adult life. It is examined from various perspectives and aspects. The research is conducted using various methods, including systemic analysis, comparative method, modeling, and classification, to gain a deeper understanding of this problem.

The paper analyzes the contemporary scientific understanding of behavioral stereotypes from psychological and psychophysiological perspectives. Various determinants of the appearance of stereotypes in adult behavior and their interrelation are considered. It is crucial to identify and analyze the role of childhood fears in shaping stereotypes that determine adult behavior.

After a thorough theoretical analysis and synthesis of information from professional sources, a conceptual model of the influence of childhood fears on adult behavior patterns is constructed in the paper. This model represents an important step towards further understanding and researching this complex issue.

The application of the obtained results can have practical significance for psychologists, educators, teachers, and students in pedagogical, psychological, and social specialties. Understanding the influence of childhood fears

on adult personality development is a key element in developing effective psychological support and intervention methods.

Therefore, this article has both theoretical and practical significance and can serve as a stimulus for further research in this area.

Keywords: childhood fears, behavioral stereotypes, rigidity, psychological determinants of adult behavior, intolerance of uncertainty.

How to cite (як цитувати):

Vlasova, O., Potonska, O., & Dembytska, N. THEORETICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF CHILDHOOD FEARS IN THE FORMATION OF BEHAVIORAL STEREOTYPES IN ADULTS . *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 7–17. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.1> [in Ukrainian]

Власова, О., Потонська, О., & Дембицька, Н. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ У ФОРМУВАННІ СТЕРЕОТИПІВ ПОВЕДІНКИ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10(1), 7–17. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.1>

Дата отримання статті: 11.11.2023

Дата рекомендації до друку: 05.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ

**Чуйко Галина Василівна¹, Чаплак Ян Васильович²,
Колтунович Тетяна Анатоліївна³**

¹Доцент, кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-3348>

²Доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6763-2967>

³Доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4573-430X>

UDC: 159.923

АНОТАЦІЯ

Стаття пов'язана з теоретичним аналізом і узагальненням наукової інформації щодо проблеми толерантності до невизначеності в психології та емпіричним дослідженням зв'язку толерантності особистості до невизначеності з відчуттям нею задоволеності життям, психологічного благополуччя та сприйняттям свого життя як екзистенційно осмисленого.

У дослідженні використовувалися методики: «Толерантність до невизначеності» (Scale of Tolerance – Intolerance of Ambiguity) (С. Баднера); шкала толерантності до невизначеності Д.МакЛейна (Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I, MSTAT-I); тест «Індекс задоволеності життям», адаптований Н.В. Паніною; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (The scales of psychological well-being (C.Ryff)); шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер (Langle-Orgler Existence Scale). Статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою кореляційного аналізу (Spearman r) та U-критерію Манна-Уїтні (Mann-Whitney U-test).

Зроблено висновок, що: 1) толерантність до невизначеності – це терпиме, зовні – спокійне та стримане ставлення людини до ситуації чи події, причини, суть та ймовірні результати і наслідки яких їй невідомі та непередбачувані, вияв якого зумовлений розумінням людиною незворотності таких ситуацій та прийняттям факту, що усе її життя – безперервний ланцюжок невизначених ситуацій; 2) інтолерантність людини до невизначеності може бути пов'язана з відсутністю у неї задоволення життям загалом та його складовими зокрема; тоді як толерантна до невизначеності людина схильна вважати себе психологічно благополучною за наявності мети й екзистенційних цінностей в житті, орієнтації його на особистісний саморозвиток при використанні зовнішнього середовища як додаткового ресурсу на цьому шляху та екзистенційній осмисленості власного життя.

Ключові слова: невизначена ситуація, толерантність / інтолерантність до невизначеності, психологічне благополуччя, задоволеність життям, екзистенційна осмисленість життя.

Постановка проблеми. Сучасні суспільство і світ загалом розвиваються настільки стрімко, а зміни в них трапляються так неочікувано і кардинально, що це не може не відбиватися на житті пересічної людини, яке можна уявити як безперервний ланцюжок несподіваних, подекуди складних для розуміння і цілком не визначених ситуацій та подій. Тобто усе життя людини – це подорож від однієї невизначеної

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © *Halyna Chuyko, Yan Chaplak, Tetyana Koltunovich*

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

ситуації до іншої, що в цілому утворює невизначеність плину життя особистості загалом. Подолати цю невизначеність швидко і одразу – для людини вельми проблематично, проте можна виробити ставлення до ситуації невизначеності, сприймаючи її появу толерантно чи, навпаки, нетерпимо. Саме це й робить толерантність особистості до невизначеності такою актуальною для сучасної психології.

Першою до тлумачення поняття толерантності до неоднозначності (tolerance for ambiguity (TA)) звернулася Е. Френкель-Брусвік (Федоришин, 2022 : 76 -77; Томаржевська, 2019; Frenkel-Brunswik, 1949), досліджуючи явища авторитарності та антисемітизму, розуміючи толерантність до неоднозначності як прояв відповідного ставлення людини до несподіваної, невизначеної, невідомої, неоднозначної в емоційному плані ситуації, тоді як інтолерантність проявляється, на думку науковця, у схильності людини швидко приймати кардинальні рішення, сприймаючи при цьому події у чорно-білих тонах і не бажаючи усвідомлювати складності світу; без спроби осмислити, що саме відбувається, уникаючи у такий спосіб тривожних переживань. Тобто, науковець зосереджує свою увагу саме на феномені інтолерантності до неоднозначності.

С. Баднер (S. Budner) розмежував поняття толерантності до невизначеності (ТН) та інтолерантності до невизначеності (ІТН) (розуміючи їх як психологічне явище), вважаючи, що перша проявляється у схильності людини сприймати ситуацію невизначеності (СН) як життєвий виклик, як бажану, тоді як ІТН свідчить про сприйняття людиною ситуації як тривожної і загрозової. Науковець також визначив основні характеристики СН: 1) новизну (ситуація не має можливості опиратися на попередній досвід людини); 2) складність (вона структурно складається з багатьох елементів) і 3) суперечливість / варіативність (ситуація допускає різне тлумачення) (Budner, 1962; Bokuniewicz, 2020).

Творець однієї з методик діагностики ТН D.L. McLain, у свою чергу, зазначає, що толерантність у цьому контексті знаходиться в континуумі від відмови, відкидання (rejection) – до прийняття, а спільною ознакою стимулів, що зумовлюють появу неоднозначної ситуації, є брак інформації (McLain,

1993 : 184). Вчений визначає ТН як реакцію на стимул, який людині здається незвичним, складним, динамічно невизначеним / змінюваним, чи таким, який можна інтерпретувати різними / несумісними способами.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення толерантності до невизначеності має досить тривалу наукову історію. Зокрема, цей психологічний феномен досліджували: Е. Frenkel-Brunswik, S. Budner, D. L. McLain, J. Kagan, D. Kahneman, A. Tversky, S. Reis-Dennis, R. N. Carleton, M. A. Hillen, S. Bokuniewicz, N.O. Rosen, M. L. Vives, E. Voursour, С.В. Литвин, О. Брюховецька, Г. М. Громова, Л. Карамушка, С. Б. Кузікова, Г. В. Павленко, І. В. Томаржевська, Г. Федоришин, С. О. Хілько та інші.

Так, S. Reis-Dennis зі співавторами (2021) доводять, що обидві протилежні характеристики (ТН та ІТН) не є однозначно хорошими чи поганими, оскільки за різних ситуацій можуть дати людині як певні переваги, так і містити пастки. Тоді як такі властивості особистості, як старанність / наполегливість, сміливість і зацікавленість, сприяють уникненню нею негараздів, спричинених надмірною толерантністю чи інтолерантністю до невизначених, незрозумілих ситуацій.

С. В. Литвин (2019) не лише проаналізував розуміння ТН зарубіжними і вітчизняними науковцями та виділив 13 компонентів ТН у «результаті операціоналізації» цього поняття; саме йому належить чи не найкоротше, тим не менше, досить містке визначення ТН – як риси особистості, що виявляється у вигляді готовності людини до того, що щомиті може статися будь-що. Ми б додали, що цим визначається найвищий / максимальний рівень ТН. Науковець також запропонував цілком доречне, як на нас, поняття міри вираженості ТН як диспозиційної характеристики особистості, яка визначається наявністю у людини оптимальної кількості потрібної їй інформації, що відповідає ситуації. Якщо людина відчуває брак такої інформації – з'являється відчуття невизначеності через нестачу / відсутність / недоступність релевантних до ситуації відомостей / знань. Коли ж трапляється протилежний випадок, і людина отримує надмірну і неузгоджену кількість достовірної інформації, – у неї може з'явитися відчуття невизначеності ситуації саме

через надмірність отриманої інформації та її суперечливість, що ускладнює вибір необхідної у ситуації інформації.

M. L. Vives і H. O. Feldman, у свою чергу, у власному дослідженні (2018) продемонстрували, що ТН передбачає просоціальну поведінку людини (схильність до співпраці з іншими людьми, довіру до них, чи прийняття рішення діяти), крім того, такі люди схильні бачити власний життєвий шлях як послідовний і цілісний.

A. Yар з колегами (2023), досліджуючи модератори толерантності до невизначеності, дійшли несподіваного висновку про те, що досі не визначено, чим є толерантність до невизначеності: рисою особистості (як, до речі, вважають досить багато науковців) чи певним станом психіки, оскільки частина модераторів впливали на реагування респондентів на невизначеність, залежно від їх психологічних характеристик, проте інші залежали від особливостей ситуації невизначеності, що свідчило про те, що толерантність до невизначеності містить і компонент, залежний від стану людини, детермінованого СН.

За результатами аналізу наукової літератури з проблеми толерантності до невизначеності, на нашу думку, можна визначити два основні напрямки дослідження ТН: науковці аналізують різні ситуації, що відповідають ознаці невизначеності, та осмислюють особливості поведінки людини в них (і тут першість – за дослідженнями у медицині); другий напрямок пов'язаний з розглядом ТН у контексті проблеми прийняття рішення у складних, неоднозначних ситуаціях (це більше стосується психології управління).

Проте неоднозначність тлумачення феномену толерантності до невизначеності у психології та його важливість для життя людини спонукає продовжувати його аналіз.

Мета нашої роботи – теоретично проаналізувати й узагальнити наукову інформацію щодо проблеми толерантності до невизначеності в психології та провести емпіричне дослідження зв'язку толерантності особистості до невизначеності з відчуттям нею задоволеності життям, психологічного благополуччя та сприйняттям свого життя як екзистенційно осмисленого.

Методологія проведеного дослідження. У роботі використовувався цілісний щодо її мети комплекс взаємодоповнюючих методів: *теоретичних*: аналіз наукової літератури за проблемою дослідження, систематизація, синтез і узагальнення поглядів науковців на проблему толерантності до невизначеності; *емпіричних*: методика «Толерантність до невизначеності» (Scale of Tolerance – Intolerance of Ambiguity) (С. Баднера); шкала толерантності до невизначеності Д.МакЛейна (Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I, MSTAT-I); тест «Індекс задоволеності життям», адаптований Н. В. Паніною; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (The scales of psychological well-being (C. Ryff)); шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер (Langle-Orgler Existence Scale). Статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою кореляційного аналізу (Spearman r) та U-критерію Манна-Уїтні (Mann-Whitney U-test).

Виклад основного матеріалу. Спочатку свого дослідження звернемося до розуміння в науці самого поняття толерантності до невизначеності.

Зокрема, на думку М. А. Hillen з колегами (2017 : 70), ТН – це інтегративне поняття, що поєднує комплекс різних (як позитивних, так і негативних) психологічних реакцій особистості (когнітивних, афективних і поведінкових), зумовлених цілковитим усвідомленням нею власного нерозуміння окремих аспектів складного світу.

О. Г. Луковицька також помічає комплексний характер ТН, проте бачить його у тому, що це поняття поєднує два самостійні феномени: невизначеність і толерантність, – і зазначає, що ТН передбачає здатність людини осмислити проблему за відсутності повних даних про неї, сприймаючи її не як загрозу, а як виклик, і переживаючи з приводу цього емоційне піднесення та приймаючи за таких умов рішення, навіть розуміючи неоднозначність його можливих наслідків (Хілько, 2017).

С. В. Литвин же схильний тлумачити ТН як окремий вид «родового» поняття – загальної толерантності особистості (Литвин, 2019).

У цьому контексті вважаємо, за потрібне зазначити, що толерантність (як самостійне поняття) – це моральна якість і характеристика особистості, що

визначає життєву філософію людини, проявляється у доброзичливому ставленні та повазі нею системи життєвих цінностей та екзистенційних виборів іншої людини, неналаштованості на спричинення шкоди будь-кому, та спрямуванні на забезпечення ефективної міжособистісної взаємодії, сприяючи довірливим стосункам і досягненню згоди у ділових відносинах (Чуйко, & Чаплак, 2019). Тоді як ТН, навіть будучи пов'язаною з життєвою позицією людини, не належить до сфери її моральності, далеко не завжди (за відсутності СН) проявляється у неупередженому позитивному налаштуванні щодо ціннісних орієнтацій іншої людини чи на поліпшення міжособистісних стосунків із нею. Тобто зміст цього поняття дещо інший.

Крім того, виявляти толерантність до зрозумілого, «визначеного» значно простіше, ніж до того, що не визначене, а, отже, і не наділене смислом, більш того, може здаватися людині абсолютним / незмінним (адже зміст невизначеного / невідомого може виявитися аж надто різним і несподіваним).

О. В. Брюховецька (2021 : 179) вважає ТН особистісною рисою, що проявляється у прийнятті або, навпаки, униканні / відкиданні об'єктів чи ситуацій, які сприймаються людиною як незрозумілі, складні чи внутрішньо суперечливі, через неможливість їх подолати (оскільки опора на минулий досвід людини відсутня), і впливає як на перебіг психічних процесів, так і на соціальні прояви особистості.

Інші науковці схильні тлумачити ТН як диспозиційну характеристику особистості, що впливає на її ставлення до ситуацій, які сприймаються нею як неоднозначні чи невизначені, викликають переживання тривожності, хоча необов'язково можуть бути негативними за змістом; тобто це, за суттю, налаштованість людини «визначати» ситуацію емоційно (Як зберігати, 2021). При цьому ТН змушує людину сприймати невизначені, неочікувані ситуації не як загрозливі чи тривожні, а як можливість вибирати, отримуючи новий життєвий досвід і розвиваючись.

С.Б. Кузікова розуміє ТН як особистісну рису, що проявляється у ставленні людини до суперечливих, складних об'єктів, які неможливо витлумачити однозначно, оскільки вони не опираються на наявний у

людини досвід, будучи водночас психічним явищем, що впливає на особливості сприйняття і поведінки людини у різних ситуаціях (2018 : 70).

Г. В. Павленко (2019 : 215) вважає ТН стійкою особистісною характеристикою, що проявляється у ставленні до невизначеності (поєднуючи розуміння ТН як риси та водночас психосоціальної установки людини до СН), яке визначається бажанням вирішити ситуацію, не зважаючи на можливі неоднозначні наслідки.

А. В. Курова справедливо і цілком слушно, як на нас, наголошує нетотожність понять «толерантність до неоднозначності / двозначності» та «толерантність до невизначеності» (2022 : 53).

На наш погляд, толерантність до невизначеності (ТН) – це прояв терпимого, стриманого, пов'язаного з розумінням і прийняттям ставлення людини до ситуацій і подій, зміст, перебіг і наслідки яких вона не може точно передбачити чи спрогнозувати / або не має на це часу. При цьому, ТН, проявляючись саме як певне ставлення, не передбачає обов'язкового «ухвалення рішень» загалом, а не лише щодо дії чи бездіяльності за цих умов (до прикладу, дехто, якщо не більшість людей, віддадуть перевагу тому, щоб уникнути щось остаточно вирішувати у ситуації невизначеності, зберігаючи ефемерне відчуття благополуччя та безпеки): можна бути толерантним до невизначеності і ніяких рішень за таких обставин не приймати, очікуючи спокійно і стримано, коли ситуація стане більш зрозумілою, «визначиться» самотужки, а ризик прийняти невідганне для людини рішення зменшиться (Чуйко, Зварич, Чаплак, & Комісарик, 2023). Крім того, вирішуючи, чи варто діяти у СН і, якщо так, то як саме, людина заповнює інформаційні лакуни СН власними імовірнісними припущеннями (застосовуючи контрфактичне мислення (Чуйко, 2019)), хоча в результаті не всі вони можуть виявитися однозначно вірними.

Г. М. Громова (2022 : 49) у своїй дисертації, навіть визначаючи структуру ТН як двоскладову, насправді її компонентами відображає саме соціальну установку особистості (відповідно до того, які, на її думку, існують наукові моделі ТН: когнітивні, емоційні та поведінкові). Перший компонент, згідно науковця, є емоційно-поведінковим, ілюструючи як характер

емоційного сприйняття СН так і відповідну йому поведінкову реакцію; другий – когнітивний – це усвідомлення людиною власної готовності / здатності прийняти неоднозначність складного світу та подолати цю життєву ситуацію. Тобто, це приклад розуміння ТН як соціально-психологічної установки. Хоча в нас викликає певне / закономірне здивування, що, на думку науковця, людина спочатку діє (поведінковий компонент), і лише потім усвідомлює, що вона була готова до цього у СН (когнітивний), від чого її поведінка – як результат емоційної реакції на ситуацію – виглядає імпульсивною.

Т. В. Корнілова (2010 : 97) зазначає, що окремими видами ТН науковці схильні вважати: ТА – ситуацію двозначності / амбівалентності, коли людини не може швидко обґрунтовано обрати одну з двох альтернатив, і ТН – коли людина позбавлена можливості зрозуміти суть СН або через брак потрібної для цього інформації, або через її приховування за величезним масивом сторонньої інформації, що свідчить про відкритість людини до нових вражень і досвіду. Так, D. Kahneman і A. Tversky (1974) вважають, що сучасна людина перебуває в умовах, де невизначеність через дефіцит інформації трапляється значно рідше, ніж через перенасиченість новою суперечливою інформацією. Тобто, на зміну «класичній» невизначеності приходить суперечливість масиву інформації, що піднімає питання про її інформативність: достовірність і релевантність до ситуації інформації.

Проте, зважаючи на те, що інформація може бути різною, і навіть утратити свою інформативність і здатність бути джерелом знань (фейкова), можна припустити, що і дефіцит інформації (справжньої, вірогідної) цілком може спричинити ситуацію невизначеності, навіть за умови побічної і очевидної наявності цілого масиву різноманітної за змістом інформації. Оскільки значний масив наявної інформації (в інформаційному суспільстві, де потоки існуючої інформації курсують Інтернет-мережею переважно у кліпово-фрагментованому форматі, що ускладнює не лише розуміння цієї інформації, але і її сприйняття (Чуйко, & Чаплак, 2018)) не свідчить про її якісне наповнення, про її інформативність, тобто велика

кількість інформації у ситуації невизначеності може водночас виявитися браком потрібної, релевантної до ситуації інформації (Чуйко, & Зварич, 2019).

Крім того, аналізуючи розуміння ТН в психології, можна дійти висновку, що вона може бути різного рівня / ступеня прояву (зважаючи на ознаки самої невизначеності): повна невизначеність, коли людина цілком позбавлена можливості / здатності зрозуміти ситуацію; амбівалентна – людині потрібно обрати з двох не цілком зрозумілих за змістом і наслідками альтернатив; часткова – людина не може осмислити ситуацію в цілому, проте розуміє окремі її елементи; призупинена – це, на нашу думку, випадок, коли людина не осмислила ситуацію повністю (хоча почала роздумувати над цим), до прикладу, за браком на це часу, або через необхідне переключення на іншу форму активності; поверхова – коли людина в принципі розуміє значення нової / складної ситуації, і, принаймні, те, що вона нова, стосується саме її, що цю ситуацію потрібно вирішувати, проте не здатна передбачити її ймовірні / реальні результати чи / і наслідки, або ж може уявити собі таку їх кількість, що віддати перевагу будь-якому одному з них, виділивши його як найбільш ймовірного, – неможливо, оскільки невизначеність може означати як тимчасове явище, так і неможливість бути визначеним загалом.

Протилежним полюсом ТН, який зумовлює відповідне реагування людини на СН, є ІТН. Її крайнє визначення звучить як нездатність людини протистояти цій загрози та схильності до патологічної реакції на СН (Saraff, Shikatani, Rogic, Dodig E.F, Talluri, & Murray-Latin, 2023).

Більш коректне звучання визначення ІТН належить R.N. Carleton: це особистісна нездатність людини у СН витримати брак необхідної інформації для розуміння ситуації, що супроводжується загостренням негативним реагуванням (Carleton, 2016; Voursoura, Makrygiorgos, Tsarpalis-Fragkoulidis, & Nega, 2021). R. N. Carleton зі співавторами (2007) також раніше зазначали, що інтолерантність до невизначеності проявляється у людини як тенденція сприймати саму можливість появи негативної неочікуваної події, всупереч її реальній ймовірності, як

неприпустиму / нереальну.

На думку N. O. Rosen зі співавторами (2014), це відбувається (ця риса проявляється) тому, що людина засвоїла негативні установки / переконання як щодо самої СН, так і з приводу її можливих наслідків. Науковець додає, що така людина схильна використовувати дезадаптивні копінги, щоб справитися із ситуацією і їй можуть бути властиві тривожні розлади психіки.

Проте частіше поняття ТН та ІТН аналізуються у їх співвідношенні.

Так, згідно Г. М. Громової (2022), якщо ТН людина схильна сприймати непередбачувану / неочікувану складну ситуацію якщо не позитивно, то відносно нейтрально, то ІТН людині властиво в аналогічних ситуаціях відчувати загрозу своєму спокою, реагуючи напруженістю і підвищеною тривожністю. Л. М. Карамушка зі співавторами (2021) також зазначають, що у ситуації невизначеності можуть проявлятися два протилежні полюси реагування людини: на одному – прийняття невизначеності та бажання продовжувати продуктивно просоціально працювати, на іншому – прагнення уникнути переживання страху та стресової ситуації, які спричиняє невизначеність.

Т. В. Корнілова (2010), за суттю, ніби уточнює ці позиції науковців, вважаючи, що основою ТН є здатність людини приймати виклик, який несе невизначеність, тоді як прояв ІТН означає, що у людини в СН домінує відчуття дискомфорту, оскільки стан її психофізичної рівноваги порушено.

S. Bokuniewicz (2020 : 227), за суттю, відтворюючи ідеї С. Баднера (S. Budner), підсумовує, що ТН визначає схильність людини тлумачити СН як можливість, виклик чи ризик, тоді як низький рівень ТН, або ІТН, зумовлює сприйняття людиною такої ситуації як загрозової, небезпечної. Проте науковець помічає й інший бік ТН, підкреслюючи, що висока ТН може заважати людині справлятися з неоднозначністю та невизначеними ситуаціями.

Досліджуючи ІТН та близькі до неї за змістом поняття: інтолерантність до двозначності, орієнтація на невизначеність та потребу в когнітивному закритті, N. J. Rosen зі співавторами (2014) дійшли висновку, що

ІТН є особистісною диспозицією, що проявляється у когнітивній вразливості людини, негативних переконаннях щодо невизначеності та упередженні щодо її поганих наслідків; орієнтація на невизначеність – проявляється у схильності людини вважати невизначеність бажаною і вірити, що вона здатна з цією невизначеністю впоратися; тоді як орієнтація людини навпаки, на визначеність, – це схильність людини уникати невизначеності, зберігаючи чіткість і зрозумілість попередньої ситуації; потреба ж у когнітивному закритті проявляється як бажання людини отримати чітку, зрозумілу відповідь на своє питання і водночас уникнути двозначної ситуації.

Зазначимо, що об'єктом, як ТН, так і ІТН є власне невизначеність, тому потрібно коротко зупинитися на аналізі розуміння феномена невизначеності в психології.

Невідоме / невідомість / невизначеність – це водночас відсутність необхідної людині інформації у її свідомості загалом та певний стан, що визначається поєднанням новизни, незнайомості, незвичності та дивності ситуації, яка характеризується також неточністю, фрагментарністю, неструктурованістю, незрозумілістю, суперечливістю знань, дефіцитом потрібної у ситуації інформації та ризикованістю і непередбачуваністю розвитку самої ситуації та дій у ній (Саннікова, & Санніков, 2020). Крім того, у психології прийняття рішень стан невизначеності означає наявність відкритого завдання, чинники розвитку / розв'язання якого невідомі / неоднозначні, тому людині потрібно створити кільканадцять / множину релевантних до змісту завдання гіпотетичних припущень в подальшому перевіряючи їх ефективність / життєвість (Федоришин, 2022). Г. Федоришин зазначає, що невизначеність містить відкрите завдання, причини і обставини якого невідомі; і людина, приймаючи суб'єктивне рішення у СН, має спочатку сформулювати кілька припущень, щоб у подальшому оцінити, наскільки вони ефективні у цій ситуації. Додамо, що гіпотези щодо НС цілком залежні від сприйняття та розуміння людиною ситуації, суб'єктивного тлумачення нею її змісту, на основі чого і будуються припущення про можливий розвиток ситуації та дії людини, необхідні для його

спрямування / коригування.

Згідно словника української мови (1974), невизначений тлумачиться як той, який не відомий точно, непевний (тобто окремі невиразні знання можуть існувати), або ж не зовсім ясний (не зрозумілий). Проте, на думку А. В. Курової (2022 : 51), невизначеність – це і результат незавершеності сприйняття і осмислення людиною ситуації, зокрема, через брак часу чи й зацікавленості людини.

Нам здається, що структурно СН як не лише певний відносно стабільний стан, але і як процес, динамічний за характером, можна умовно розділити на дві складові: перша містить сприйняття ситуації людиною, її роздуми про те, що ситуація може означати і які її межі, якої інформації бракує для чіткого її розуміння, і завершується цей етап побудовою людиною гіпотетичних припущень, що може (що варто, доречно) вона зробити в такій ситуації для її вирішення. Друга починається з прийняття людиною рішення діяти / не діяти, усвідомлюючи можливий ризик, спосіб і мету дії: лише уникнути негативних наслідків чи й отримати певний зиск від розвитку і вирішення ситуації. І саме тут, на наш погляд, починається справжня невизначеність, без будь-яких реальних передумов: СН не дає людині можливості контролювати хід виконання рішення, розуміння, чи правильне воно, або передбачити ймовірні результати і / чи наслідки. Більш того, тут може виявитися, що людина невірно витлумачила зміст НС, її гіпотетичне припущення та прийняті рішення також помилкові, тому й результати будуть щонайменше неоднозначними; тобто прийняття людиною рішення діяти у СН передбачає розуміння нею ризикованості її дій (проте бездіяльність може бути не менш ризикованою). Причому ці елементи СН насправді охоплюють когнітивну оцінку ситуації та поведінкову реакцію на неї, тоді як поза увагою неочевидно залишається емоційне реагування людини, яке у СН, де бракує саме когнітивної її оцінки, може виявитися дещо менш помітним через свою короточасність, особливо коли мова йде про ТН. Не зайве буде згадати і те, що, цінуючи понад усе власну безпеку, людина може не зважитися діяти у ситуації невизначеності. Обираючи спосіб дії / утримання від дії

у ситуації невизначеності, людина ніякої додаткової інформації, що схилила б її до певного вибору, не має; її вибір у цьому випадку не може бути логічного обґрунтований, отже, обираючи, вона може покладатися не на рацію, а саме на емоції, довіряти власній інтуїції чи довіритися долі. І, на наш погляд, якщо перший вибір людини у СН буде вдалим, вона може бути схильною сформувати ТН, сприймаючи таку ситуацію як ще одну можливість здійснити інтуїтивний вибір і перевірити прихильність до неї долі.

І. Kagan цілком, на нашу думку, доречно і вдало визначив невизначеність як неможливість уявити майбутні події та несумісність всередині та зовні когнітивних структур, поведінки та досвіду людини (Bokuniewicz, 2020; Kagan, 2002).

D. Kahneman і A. Tversky (1974), у свою чергу, виділили два типи Н: зовнішню та внутрішню. Внутрішня – цілком залежна від людини, від її потреби / необхідності діяти у відповідній ситуації; вона може бути аргументованою / осмисленою та результатом впливу досвіду людини. Зовнішня – від людини не залежить, тому ніяк не може вплинути на результат її дій; вона може бути також двох видів: проста / одиночна або розподілена / повторювана.

Як на нас, невизначеність – це ситуація, в якій бракує значимих даних і неможливо зрозуміти ні її структуру і зміст, ні наслідки розвитку. Поки ситуація залишається невизначеною, людині не вдається оцінити, чи узгоджується вона з її попереднім досвідом, чи суперечить йому, чи й зовсім нова. Невизначеність – це аморфний стан, коли ситуація, за суттю, не набула ще певних чітких рис і структури, як і смислу для людини, оскільки її неможливо осмислити, хоча можна помітити / відчутти її присутність. Невизначеність у цьому контексті викликає у нас асоціацію з річчю в собі (І. Кант): НС, безумовно, має свій суб'єктивний зміст і смисл / значення для людини, проте вони приховані у її невизначеності.

Для вирішення проблемного питання щодо існування зв'язку між толерантністю особистості до невизначеності та ступенем її психологічного благополуччя, задоволеності нею життям та його екзистенційною осмисленістю ми провели емпіричне дослідження, де вибіркою стали студенти І курсу,

спеціальності «Психологія» ЧНУ імені Ю.Федьковича ($n = 79$; біля третини з них – зі східних чи центральних областей України); це переважно дівчата, середній вік яких – 17,19 років.

У дослідженні використовувалися такі методики: «Толерантність до невизначеності» (Scale of Tolerance – Intolerance of Ambiguity) (С. Баднера, адаптація Г. У. Солдатової), що діагностує показники толерантності – інтолерантності особистості та визначає представленість трьох складових: толерантності до новизни, складності та нерозв'язності проблем; шкала толерантності до невизначеності Д.МакЛейна (Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I, MSTAT-I), в модифікації О. А. Кармадонова, що визначає два протилежні загальні показники: прийняття та неприйняття толерантності до невизначеності (інтолерантності до неї), – та їх складові: когнітивну, поведінкову й афективну; тест «Індекс задоволеності життям», адаптований Н. В. Паніною «Life Satisfaction Index» (Neugarten A. O.), що діагностує інтегральний показник задоволеності життям як уявлення людини про комфортність життя для неї, та його окремі складові: інтерес до життя, послідовність у досягненні поставленої мети, узгодженість між поставленими та досягнутими життєвими цілями, позитивну оцінку людиною себе, своєї поведінки та вчинків і наявність у неї позитивного фону настрою; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф в адаптації Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко (The scales of psychological well-being (C.Ryff)), що крім загального показника психологічного благополуччя визначає його складові: позитивні стосунки / ставлення, автономію, керування середовищем, особистісний ріст, мету в житті та самоприйняття; шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер (Langle-Orgler Existence Scale) – методика для діагностики осмисленості життя загалом та її складових: самодистанціювання (SD), самотрансценденції (ST), свободи (F), відповідальності (V) та сумарних шкал – персональності (P) та екзистенційності (E).

На основі проведеного кореляційного аналізу результатів дослідження (Spearman r) можемо підсумувати: інтолерантна до невизначеності людина,

схильна сприймати нові, складні та нерозв'язні, на перший погляд, ситуації як джерело тривоги та загрози своїй стабільності (за методикою С. Баднера), не відчуває задоволеності життям загалом ($r = -0,23$; $p \leq 0,05$) та інтересу до його повсякденного плину ($r = -0,22$; $p \leq 0,05$), не схильна позитивно оцінювати себе, власну поведінку та дії ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$) (методика Н. Паніної); приймаючи ж невизначеність як даність, як закономірну та невідворотну частину свого життя (методика Д. МакЛейна), людина вважає себе психологічно благополучною ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$), маючи визначену життєву мету ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$), зорієнтовану на ріст і розвиток особистості ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$), й уміючи керувати зовнішнім середовищем, використовуючи його як ресурс на шляху до мети ($r = 0,29$; $p \leq 0,01$) (методика К. Ріфф); при цьому її життя осмислене: вона виявляє схильність до самотрансценденції (розуміння значимості подій, залученість до них, близькість до людей, які є їх учасниками, усвідомлення сенсу та цінності подій) ($r = 0,28$; $p \leq 0,01$) та проявів свободи у виявленні наявних можливостей вчасного / успішного початку дій, реалізуючи власні екзистенційні цінності в житті ($r = 0,29$; $p \leq 0,01$) (методика А. Ленгле, К. Орглер).

Продовжуючи дослідження та намагаючись визначити, чи відрізняються більш і менш толерантні (інтолерантні) до невизначеності респонденти за показниками інших методик, ми розділили вибірку на дві групи, залежно від рівня прояву в кожній з них толерантності до невизначеності за методикою С. Баднера: група 1, $n = 34$, з низьким і середнім рівнями показників, що відповідає толерантному ставленню до невизначеності, та група 2, $n = 45$, з високими показниками, що свідчить про переважно інтолерантність респондентів до невизначеності.

За результатами U-критерію Манна-Уїтні (Mann-Whitney U-test), підгрупа 2 переважає підгрупу 1 за проявом таких показників: інтолерантності до нових ($U = 479,50$; $p \leq 0,0047$), складних ($U = 187,00$; $p \leq 0,0000$) і нерозв'язних (з відсутнім єдиним вирішенням) ($U = 495,50$; $p \leq 0,0077$) проблем; до невизначеності загалом ($U = 1,5$; $p \leq 0,0000$) (методика С. Баднера), але це, швидше, емоційне реагування на невизначеність, оскільки ці самі опитувані також більш схильні

демонструвати прийняття невизначеності (розуміння її невідворотності) як власною поведінкою ($U = 562,00$; $p \leq 0,0449$), так і в цілому ($U = 557,50$; $p \leq 0,0404$) (методика Д. МакЛейна). Тоді як група 1 переважає групу 2 за показниками позитивної оцінки себе, своїх дій, поведінки та вчинків ($U = 540,50$; $p \leq 0,0265$) та позитивного настрою – переважанням позитивних емоцій над негативними як складовими задоволеності життям ($U = 551,50$; $p \leq 0,0349$) (методика Н. Паніної). За показниками інших методик статистично достовірної різниці між експериментальними групами не виявлено.

Висновки. Толерантність до невизначеності найчастіше визначається науковцями як: 1) особистісна риса / характеристика / властивість; 2) соціальна установка особистості, що містить когнітивну, афективну та конативну складові та / чи їх комбінацію; 3) цілісна система реагування людини на ситуацію невизначеності.

Толерантність до невизначеності – це терпиме, зовні – спокійне та стримане ставлення людини до ситуації чи події, причини, суть та ймовірні результати і наслідки яких їй невідомі та непередбачувані, вияв якого зумовлений розумінням людиною незворотності таких ситуацій та прийняттям факту, що усе її життя – безперервний ланцюжок невизначених ситуацій.

При цьому невизначеність – це такий стан справ / подій, коли не зрозуміло, що саме відбувається, чому так сталося, як і скільки це триватиме (оскільки межі ситуації невизначеності не розкриті в часовому відношенні), наскільки це людини стосується, як саме буде розвиватися ситуація й до яких результатів і наслідків може привести у підсумку. Причому невизначеним залишається кожен елемент цієї ситуації. І лише, коли людина має справу з результатом невизначеної ситуації і усвідомлює його значення / смисл для себе, вона може почати розуміти усю ситуацію загалом. Тобто невизначена ситуація розкривається через свої результати / наслідки.

Основною причиною появи невизначеної ситуації є брак потрібної для її адекватного розуміння інформації, що може створюватися як відсутністю необхідних даних для визначення суті ситуації, так і надмірністю наявної інформації, яка в інформаційному

суспільстві подається зазвичай у кліповому, фрагментованому форматі, що ускладнює як систематизацію, так і тлумачення цієї інформації, включаючи і пошук у ній потрібних для оцінки ситуації невизначеності відомостей. Невизначеність може представляти я тимчасовий стан речей, так і абсолютну ситуацію (яку в принципі не можна визначити).

Результати нашого дослідження свідчать, що: 1) інтолерантність людини до невизначеності може бути пов'язана з відсутністю у неї задоволення життям загалом та його складовими зокрема; тоді як толерантна до невизначеності людина схильна вважати себе психологічно благополучною за наявності мети й екзистенційних цінностей в житті, орієнтації його на особистісний саморозвиток при використанні зовнішнього середовища як додаткового ресурсу на цьому шляху та екзистенційній осмисленості власного життя; 2) людина, інтолерантна до невизначеності, негативно оцінюючи ситуацію невизначеності, може при цьому виявляти тенденцію приймати наявність самого факту невизначеності, показуючи це у своїй поведінці; тоді як толерантна до невизначеності людина може бути в основному задоволена своїм життям, позитивно оцінюючи себе і свої дії та переживаючи переважно позитивні емоції в житті.

Жоден з полюсів ставлення людини до ситуації невизначеності: толерантність та інтолерантність, – не варто тлумачити як однозначно позитивну чи негативну особистісну рису: залежно від кожної конкретної ситуації обидва полюси ставлення можуть бути як виграшними, позитивними для людини у невизначеній ситуації, так і містити пастки та вести до негативних наслідків.

Перспективу подальших досліджень проблеми, означеної в статті, вбачаємо у порівняльному аналізі толерантності до невизначеності в умовах війни та після перемоги, у ситуації миру.

References:

Bokuniewicz, S. (2020). Tolerance of uncertainty and ambiguity of the situation and anxiety as a state and as a feature. *Journal of*

- Education Culture and Society*, 11(2), 224–236. <https://doi.org/10.15503/jecs2020.2.224.236>.
- Brjuhovec'ka, O. (2021). Osoblyvosti vplyvu tolerantnosti do nevyznachenosti na profesijno vazhlyvi jakosti kerivnykiv osvithnih organizacij [Peculiarities of the impact of tolerance to uncertainty on the professionally important qualities of managers of educational organizations.]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 2 (62), 176–184. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-176-184>.
- Budner, S. (1962). Intolerance of Ambiguity as a Personality Variable. *Journal of Personality*, 30, 29–50. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1962.tb02303.x>.
- Carleton, R. N. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders*, 39, 30–43. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2016.02.007>.
- Carleton, R. N., Norton, M. A., & Asmundson, G. J. (2007). Fearing the unknown: a short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21(1), 105–17. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2006.03.014>.
- Chujko, G. V. & Zvarych, I. M. (2019). Specyfika informacii' v Interneti [Specifics of information on the Internet]. *Psychologichnyj chasopys*, 5(12), 21–42. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12.2>.
- Chujko, G. V. (2019). Kontrfaktychne myslennja [Counterfactual thinking]. «*Social'na psykologija s'ogodni: zdobutky i perspektyny*»: materialy II Vseukrai'ns'kogo kongresu iz social'noi' psykologii' (s.376-378)., Kyi'v: ISPP NAPN Ukrai'ny. <https://doi.org/10.33120/UCSPProceedings-2019>.
- Chujko, G. V., Chaplak, Ja. V. (2018). Vplyv informacijno-komunikacijnyh tehnologij na formuvannja klipovosti indyvidual'noi' ta suspil'noi' svidomosti [The influence of information-communication technologies on the formation of clip of individual and social consciousness]. *Psychologichnyj chasopys*, 14(4), 37–53. <https://doi.org/10.31108/2018vol14iss4pp37-53>.
- Chujko, G. V., Chaplak, Ja. V. (2019). Rozuminnja ponjattja tolerantnosti v psykologii' [Understanding the concept of tolerance in psychology]. *Aktual'nye nauchnye issledovanija v sovremennom mire*, 12(56), 7, 78–83. Vylucheno z: https://drive.google.com/file/d/1Y_A2EgKryiRSPCUy_FU6suijS4F1Yd05/view
- Chujko, G. V., Zvarych, I. M., Chaplak, Ja. V., Komisaryk, M. I. (2023). Teoretychni aspekty problemy tolerantnosti do nevyznachenosti u psykologii' [Theoretical aspects of the problem of tolerance to uncertainty in psychology]. *Graal' nauky*, 30, 329–338. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.04.08.2023.054>.
- Fedoryshyn, G. (2022). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak profesijna kompetentnist' psykologa [Tolerance to uncertainty as a professional competence of a psychologist]. *Psychologija osobystosti*, 12, 1, 73–79. <https://doi.org/10.15330/ps.12.1.73-79>.
- Frenkel-Brunswik, E. (1949). Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable. *Journal of Personality*, 18 (1), 108–143. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1949.tb01236.x>.
- Gromova, G. M. (2022). *Tolerantnist' do nevyznachenosti jak chynnnyk transformacii' travmatychnogo dosvidu osobystosti [Tolerance to uncertainty as a factor in the transformation of the traumatic experience of the individual]* (dys. ... doktora filosofii'). Instytut social'noi' ta politychnoi' psykologii' NAPN Ukrai'ny, Kyi'v, Ukrai'na.
- Hil'ko, S. O. (2017). Psychologichni koreljaty formuvannja tolerantnosti do nevyznachenosti u majbutnih psykologiv [Psychological correlates of the formation of tolerance to uncertainty in future psychologists]. *Problemy suchasnoi' psykologii'*, (38), 421–437. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017-38.%p>.
- Hillen, M. A., Gutheil, C. M., Strout, T. D., Smets, E. M. A., & Han, P. K. J. (2017). Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. *Social Science & Medicine*, 180, 62–75. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.03.024/>.
- Jak zberigaty spokij za umov «koly nichogo ne jasno» chy shho take «tolerantnist' do nevyznachenosti»? [How to keep calm under conditions "when nothing is clear" or what is "tolerance to uncertainty"?] (2021). Vylucheno z: <https://trevog-bolshe.net/blog/kak-sohranyat-spokojstvje-v-usloviyah-kogda-nichego-ne-yasno-ili-chto-takoe-tolerantnost-k-neopredelennosti>
- Kagan, J. (2002). *Surprise, Uncertainty, and Mental Structures*. Cambridge, MA: Harvard University Press; Illustrated edition.
- Kahneman, D., Tversky, A. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185, 4157, 1122–1131. <https://doi.org/10.1126/science.185.4157.1124>.
- Karamushka, L., Tereshhenko, K., Kredencer, O., Ivkin, V., Lagodzins'ka, V., Koval'chuk, O., & Voznjuk, A. (2021). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak determinanta zabezpechennja psykologichnogo zdorov'ja osvithn'ogo personalu v umovah social'noi' napruzhennosti [Tolerance to uncertainty as a determinant of ensuring the psychological health of educational personnel in conditions of social tension]. *Organizacijna psykologija. Ekonomichna psykologija*, 4 (24), 30–38. <https://doi.org/10.31108/2.2021.4.24.4>.
- Kornilova, T. V. (2010). Novyj oprosnik tolerantnosti-intolerantnosti k neopredelennosti [New Questionnaire of Tolerance-Intolerance to Uncertainty]. *Psichologicheskij zhurnal*, 31, 1, 74–86.
- Kurova, A. V. (2022). Situacija nevyznachenosti u paradygmi suchasnyh vyklykiv suspil'stva [The situation of uncertainty in the paradigm of modern societal challenges]. *Naukovyj visnyk Uzhgorod's'kogo nacional'nogo universytetu. Serija: Psychologija*, (4), 51–55. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.10>.

Kuzikova, S. B. (2018). Tolerantnist' do nevyznachenosti: teoretyko-empyrychni rozvidky [Tolerance to uncertainty: theoretical and empirical explorations.]. *Naukovy visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija «Psychologichni nauky»*, 1, 3, 67–72. Vylucheno z: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/326/304>.

Lytvyn, S. V. (2019). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak psykologichnyj konstrukt [Tolerance to uncertainty as a psychological construct]. *Psychologichnyj chasopys*, 1, 90–107. <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.6>.

McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 53(1), 183–189. <https://doi.org/10.1177/0013164493053001020>.

Nevyznachenyj [Undefined] (1974). Slovyk ukrai'ns'koi' movy: v 11 tomah, T. 5, 257. Vylucheno z: <http://sum.in.ua/s/nevyznachenyj>.

Pavlenko, G. V. (2019). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak resurs psykologichnogo blagopoluchchja studentiv [Tolerance to uncertainty as a resource of students' psychological well-being]. *Aktual'ni problemy psykologii*, 47(7), 208–219.

Reis-Dennis, S., Gerrity, M. S., & Geller, G. (2021). Tolerance for Uncertainty and Professional Development: a Normative Analysis. *Journal of General Internal Medicine*, 36(8), 2408–2413. <https://doi.org/10.1007/s11606-020-06538-y>.

Rosen, N. O., Ivanova, E. & Knäuper, B. (2014) Differentiating intolerance of uncertainty from three related but distinct constructs. *Anxiety, Stress & Coping*, 27, 1, 55–73, <https://doi.org/10.1080/10615806.2013.815743>.

Sannikova, O. P., Sannikov, O. I. (2020). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak pre dyktor pryjnattja rishen' osobystistju [Tolerance to uncertainty as a predictor of decision-making by an individual]. *Visnyk pisljadyplochnoi' osvity. «Serija «Social'ni ta povedinkovi nauky»*, 12(41), 98–123. [https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-12\(41\)-98-123](https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-12(41)-98-123).

Saraff P., Shikatani B., Rogic A. M., Dodig E. F., Talluri S., & Murray-Latin, H. (2023). Intolerance of Uncertainty and Social Anxiety: An Experimental Investigation. *Behaviour Change*, 40 (4), 314–327. <https://doi.org/10.1017/bec.2022.25>.

Tomarzhivs'ka, I. V. (2019). Fenomen «tolerantnist' do nevyznachenosti» i jogo psykologichnyj analiz [The phenomenon of "uncertainty tolerance" and its psychological analysis]. *Psychologichnyj zhurnal*, (1). Vylucheno iz <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152564>.

Vives, M. L., FeldmanHall, O. (2018). Tolerance to ambiguous uncertainty predicts prosocial behavior *Nat Commun nature communications*, 9, 2156. <https://doi.org/10.1038/s41467-018-04631-9>.

Vousoura, E., Makrygiorgos, N., Tsarpalis-Fragkoulidis, A., & Nega, C. (2021). COVID-19-related anxiety: the role of intolerance to

uncertainty and resilience. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 26(3), 44–61. https://doi.org/10.12681/psy_hps.28862.

Yap, A., Johanesen, P. & Walsh, C. (2023). Moderators uncertainty tolerance (UT) in healthcare: a systematic review. *Advances in Health Sciences Education*, 28, 1409–1440. <https://doi.org/10.1007/s10459-023-10215-0>.

Halyna Chuyko

Candidate of Philological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

Yan Chaplak

Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

Tetyana Koltunovich

Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Preschool Education of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN THE SITUATION OF WAR

ABSTRACT

The article is related to the theoretical analysis and generalization of scientific information on the problem of tolerance to uncertainty in psychology and an empirical study of the relationship between a person's tolerance to uncertainty and a sense of satisfaction with life, psychological well-being, and the perception of one's life as existentially meaningful.

It is noted that, despite the relatively long history of studying the phenomenon of uncertainty tolerance in science and its potential importance, there is still no scientifically based and agreed interpretation of this phenomenon in psychology, since it can be defined by different scientists as: 1) a personal trait / characteristic / property; 2) a social attitude of an individual, containing cognitive, affective and conative components and/or their combination, or 3) a holistic system of a person's response to a situation of uncertainty.

It is stated that the essential reason for the emergence of a situation of uncertainty in a person's life is the

lack of information necessary for an adequate understanding of the content and consequences of this situation; while this can be both the result of a real lack of the necessary data, and vice versa, it is emphasized by the excessive amount of information available to a person, which with its content and form of presentation (clip-fragmented) only makes it difficult to find the information necessary to solve the situation or its interpretation.

As a result of our research, it was established: a person intolerant to uncertainty, understanding it and evaluating it negatively, can show dissatisfaction with his life; while a person who is tolerant of uncertainty tends to feel psychologically well-off with satisfaction and existential meaningfulness of his own existence.

It was concluded that tolerance to uncertainty presupposes a person's ability to calmly / without internal tension relate to the lack of information needed in the situation, to accept the presence of an uncertain situation as a component and permanent content of one's own life; to allow the coexistence of contradictory and inconsistent information without a biased attempt to give preference to one part of it or to oppose it to another; the possibility (but not the obligation) to start actions aimed at solving / overcoming the situation of uncertainty, without being sure of their effectiveness; however, hoping to gain new experience and acquire life wisdom; to accept the existence of the uncertain in its various variants (as unknown (completely or partially), ambiguous (ambivalent or ambiguous), not yet resolved, or not resolved at all). However, neither tolerance nor intolerance of uncertainty is a uniquely positive or negative personality trait.

Key words: uncertain situation, tolerance / intolerance to uncertainty, psychological well-being, satisfaction with life, existential meaningfulness of life.

Чуйко Галина Василівна

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

Чаплак Ян Васильович

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

Колтунович Тетяна Анатоліївна

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ

АНОТАЦІЯ

Стаття пов'язана з теоретичним аналізом і узагальненням наукової інформації щодо проблеми толерантності до невизначеності в психології та емпіричним дослідженням зв'язку толерантності особистості до невизначеності з відчуттям нею задоволеності життям, психологічного благополуччя та сприйняттям свого життя як екзистенційно осмисленого.

Зазначено, що, незважаючи на відносно тривалу історію дослідження в науці феномену толерантності до невизначеності та його потенційну важливість, науково обґрунтоване та узгоджене тлумачення цього явища в психології досі відсутні, оскільки різними науковцями воно може визначатися як: 1) особистісна риса / характеристика / властивість; 2) соціальна установка особистості, що містить когнітивну, афективну та конативну складові та / чи їх комбінацію, або ж 3) цілісна система реагування людини на ситуацію невизначеності.

Констатується, що суттєвою причиною появи ситуації невизначеності у житті людини є брак необхідної для адекватного розуміння змісту та наслідків цієї ситуації інформації; при чому це може бути як результатом реальної відсутності потрібних даних, так і навпаки, підкреслено надмірною кількістю наявної у людини інформації, що своїм змістом та формою подачі (кліпово-фрагментованою) лише утруднює пошук необхідних для вирішення ситуації чи її тлумачення відомостей.

У результаті нашого дослідження встановлено: (1), 18–30. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.2>
інтолерантна до невизначеності людина, розуміючи її та негативно оцінюючи, може виявляти незадоволення своїм життям; тоді як людина, толерантна до невизначеності, схильна почуватися психологічно благополучною при задоволеності й екзистенційній осмисленості власного буття.

Зроблено висновок, що толерантність до невизначеності передбачає наявність у людини здатності спокійно / без внутрішнього напруження ставитися до браку потрібної у ситуації інформації, прийняти наявність невизначеної ситуації як складової і перманентного змісту власного життя; допустити співіснування суперечливої і неузгодженої між собою інформації без упередженої спроби надання переваги одній її частині чи протиставлення її – іншій; можливість (проте не обов'язковість) почати дії, спрямовані на вирішення / подолання ситуації невизначеності, не будучи впевненою у їх результативності; проте, сподіваючись на отримання нового досвіду та набуття життєвої мудрості; приймати існування невизначеного у різних його варіантах (як невідомого (повністю чи частково), неоднозначного (амбівалентного чи багатозначного), не вирішеного досі, чи не вирішуваного загалом). Проте, ні толерантність, ні інтолерантність до невизначеності не є однозначно позитивною чи негативною особистісною рисою.

Ключові слова: невизначена ситуація, толерантність / інтолерантність до невизначеності, психологічне благополуччя, задоволеність життям, екзистенційна осмисленість життя.

How to cite (як цитувати):

Chuyko, H., Chaplak, Y., & Koltunovich, T. TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN THE SITUATION OF WAR . *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 18–30. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.2> [in Ukrainian]

Чуйко, Г., Чаплак, Я., & Koltunovich, T. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10

Дата отримання статті: 07.11.2023

Дата рекомендації до друку: 01.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ

Латишев Олександр Валентинович¹

¹Кандидат технічних наук, Національна Академія Наук України, Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.Є. Пухова, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2970-5517>

UDC: 159.95

АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано призначення свідомості, що визначає напрямок досліджень у цій роботі в цілому, а саме: – свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість в процесі мислення усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там» – в ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії. На основі принципу суб'єкт-об'єктних відносин розглянуто механізми функціонування всіх типів свідомості від першої особи за загальною схемою. Описано системні процеси свідомості та самосвідомості як складових контуру мислення, що є внутрішнім світом людини, охопленим зворотним зв'язком.

Свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій станів свого внутрішнього світу. Переживання реалізуються в суб'єкт-об'єктних відносинах, де об'єкт – це образ репрезентації фрагмента внутрішнього світу в минулому стані, а суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу в стані «тут і зараз». Таким фрагментом може бути будь-який незалежний об'єкт внутрішнього світу в минулому стані, включаючи образ «Я», що є основою всіх процесів «само-», зокрема самопізнання, самосвідомості, саморефлексії, самореференції. Результат переживання – суб'єктивна реальність, яка суб'єктом усвідомлюється у формах і модальностях сприйняття суб'єктом зовнішнього світу.

Показано, що процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. При цьому одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світів. Це вирішує проблему розрізнення суб'єктом себе та іншого.

Запропоновано єдиний механізм формування свідомості, який є багатоконтурним циклічним процесом, що включає в себе як когнітивні складові переживання, так і усвідомлювані реакції тіла, відчуття та емоції. Досліджено принципи формування та взаємодії циклів свідомості різних типів: самосвідомості, усвідомлення незалежних об'єктів, усвідомлення тілесних реакцій, емоцій, усвідомлення самих суб'єкт-об'єктних відносин з позиції першої особи.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, суб'єкт-об'єктні відносини, переживання, внутрішній світ, репрезентація.

Постановка проблеми. Адаптаційні можливості організму багато в чому визначаються його здатністю прогнозувати розвиток подій. У людини з формуванням знаково-понятійної системи з'явилася можливість уявного моделювання подій зі своєю участю як об'єкта в довільному інтервалі часу. Це дозволило подумки формувати та перевіряти гіпотези розвитку подій до їх практичної реалізації. Як пише К. Поппер (Поппер, 1983) – нехай наші теорії (гіпотези)

вмирають замість нас. Людина повинна розуміти й відчувати, що відбуватиметься з нею, коли уявна картина стане реальністю, яку вона буде сприймати через свої сенсорні системи. Тому людина повинна сприймати уявні конструкції в тих формах і модальностях, в яких вона сприймає зовнішній світ. Результати мислення може сприймати лише мислячий суб'єкт від першої особи.

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Oleksandr Latyshev

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість усвідомити (зрозуміти й відчутти), як це бути «там» – у ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

Наведемо досить поширене визначення свідомості.

Свідомість – це стан психічного життя людини, що виражається у суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу та життя самого індивіда, а також у звіті про ці події (Новая философская энциклопедия, 2010: Сознание).

Суб'єктивне переживання передбачає наявність суб'єкта, який володіє самосвідомістю.

Самосвідомість – це усвідомлення суб'єктом самого себе: станів свого тіла, фактів свідомості, свого Я (зовнішнього вигляду, особливостей особистості, системи цінностей, переваг та прагнень). Самосвідомість – найважливіша характеристика свідомості (Новая философская энциклопедия, 2010: Самосознание).

Незважаючи на величезну кількість робіт у галузі свідомості й самосвідомості, нині недостатньо досліджені системні принципи і механізми формування самосвідомості й свідомості та, тим паче, їхня участь у процесах мислення людини від першої особи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблема свідомості має міждисциплінарний характер, тому для її дослідження необхідно залучати результати публікацій з багатьох сфер: філософії, психології, нейрофізіології, тощо. Це суттєво збільшує обсяг наукової інформації, яку необхідно використовувати для вирішення проблеми свідомості.

Аналіз публікацій показує, що у більшості робіт досліджуються питання змісту свідомості та її зв'язку з поведінкою людини у різних умовах. У той самий час украй мало робіт, які аналізують внутрішні механізми психіки, що реалізуються мозком. На проблеми в цій галузі вказували багато філософів та науковців. Зокрема, конкретне коло невирішених проблем зазначено у роботі В.А. Лекторського: «Розуміння самосвідомості пов'язане з серйозними труднощами. Насамперед виникає питання: як пояснити можливість самоспостереження

(інтроспекції)? Як факт психічного життя воно безсумнівно. Як спосіб вивчення свідомості воно використовувалося психологією. Але яким чином суб'єкт може сприймати стан власної свідомості (свої думки, уявлення, переживання та ін.)? Звичайне сприйняття можливе за допомогою органів чуття. За допомогою яких органів чуття можна сприймати факти своєї свідомості? І хто в цьому випадку є суб'єктом, що сприймає? Де він знаходиться? До того ж треба враховувати й те, що акт самосвідомості входить у саме поле свідомості, а отже, змінює його» (Лекторский, 2001: 168).

У попередній роботі автора (Латишев, 2022) запропоновано та обґрунтовано вирішення проблеми доступу суб'єкта до свого внутрішнього світу, що є основою підходу до розв'язання задач, сформульованих В.А. Лекторським. Більш того, це дозволяє розглянути формування процесів мислення, усвідомлюваних від першої особи. У дослідженнях використовувалися останні публікації, які вже здобули визнання у науковому середовищі, в тому числі: в галузі організації кола мислення (Іваницький, 1999), (Едельман, 2009), психології свідомості (Ровенсуо, 2013), психології репрезентацій (Поляков, 2011), формування емоцій (Барретт, 2018), смислового мислення (Агафонов, 2009) та інші.

Мета роботи полягає в дослідженні застосування принципу суб'єкт-об'єктних відносин у формуванні свідомості та побудові моделі свідомості як функціональної складової процесу мислення.

Методи дослідження. Напрямок досліджень у цій роботі полягає у пошуку відповідей на питання – які механізми формують спостережувані психічні феномени? У даному випадку, це феномени свідомості людини (очевидність сприйняття, ментальні процеси розуміння, усвідомлення, тощо). Зауважимо, що відповіді на це питання є принциповими не лише для формування психології як науки, але мають фундаментальне значення і в теорії сильного штучного інтелекту, що має «психіку», подібну до людської (Чалмерс, 2013).

Вивчення механізмів свідомості має комплексний характер і передбачає як теоретичні, так і експериментальні дослідження. У цій роботі з

урахуванням результатів теоретичного аналізу наявних публікацій розроблена несуперечлива концепція формування гіпотетичних механізмів свідомості в контексті сучасних філософських, психологічних і нейрофізіологічних досліджень. При цьому особлива увага приділяється пояснювальним та прогностичним властивостям запропонованих нами психологічних моделей свідомості.

Нижче загальний підхід, заснований на фундаментальному принципі пізнання як суб'єкт-об'єктних відносин, застосовується до дослідження механізмів формування феноменів свідомості. Ця стаття є продовженням попередньої роботи автора (Латишев, 2022), результати якої наводяться за необхідності.

Основний матеріал. Перед тим, як розглядати процеси свідомості та самосвідомості, визначимо, у якому вигляді ми сприймаємо їхні результати, як вони виглядають для нас феноменологічно. Нині найпоширеніші поняття, що визначають процеси свідомості та їхні результати – це «усвідомлення» і «переживання», що відображено, зокрема, у наведених нижче визначеннях. Усвідомлення часто сприймається як самоочевидність для суб'єкта події, що відбувається. Про це пише А.Ю. Агафонов: «Усвідомлення – це феномен, доступний інтроспективному аналізу, це той безпосередній досвід, який відкривається носієві свідомості та супроводжується почуттям суб'єктивної очевидності того, що відчувається, сприймається, уявляється, мислиться тощо» (Агафонов, 2009: 156). Результатом усвідомлення є суб'єктивна очевидність внутрішнього досвіду.

Поняття переживання розглядатимемо згідно з визначенням з роботи Л.Р. Фахрутдінової: «Переживання – це психологічна категорія, що визначає явище самосвідомості, яке інтегрує буттєвість і субстанційність суб'єктивного світу людини, та проявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта, а також виступає для суб'єкта як психічна діяльність «переробки» одержуваних вражень та вбудови їх в образи внутрішнього та зовнішнього світу» (Фахрутдінова, 2011: 112).

Часто «усвідомлення» та «переживання» розглядаються як синоніми, але переживання більше відповідає процесу, а усвідомлення – кінцевому результату процесу. У переживанні більше відбивається тілесна, чуттєва складова свідомості, ніж в усвідомленні. Далі користуватимемося обома термінами в залежності від контексту їх застосування.

Можна зробити висновок, що кінцевим результатом усвідомлення і переживання є суб'єктивна очевидність внутрішнього досвіду, який суб'єкт сприймає від першої особи. При цьому у свідомості людини присутня уявна картина, що включає семантично пов'язані образи, які утворюють суб'єктивну реальність.

Суб'єктивна очевидність передбачає наявність об'єкта, представленого в нашому суб'єктивному досвіді у вигляді деякого образу, на який суб'єкт «дивиться». Вся свідома діяльність суб'єкта ґрунтується на діях з ментальними образами, механізм формування яких у результаті роботи мозку наразі невідомий та розглядається як психофізична проблема чи проблема кваліа (Чалмерс, 2013).

Можна припустити, що вродженими властивостями мозку людини, сформованими еволюцією, є процеси формування ментальних образів, і навіть вродженими є можливості формування знаково-понятійної системи, зміст якої формується протягом життя. Наша інтроспекція та сучасні дослідження підтверджують наявність ментальних образів у нашому суб'єктивному досвіді, що дані нам у всіх модальностях сприйняття зовнішнього світу (Поляков, 2011).

При дослідженні процесів свідомості в першу чергу необхідно визначити, яким чином суб'єкт отримує доступ до свого внутрішнього світу, до свого суб'єктивного досвіду. Тут виникає відома проблема суб'єкта пізнаючого та суб'єкта пізнаваного в одній особі, що, зокрема, породжує всі проблеми «само-»: самосвідомості, саморефлексії, самопізнання і т.д. (Джеймс, 1991), (Лекторский, 2001), (Рябушкина, 2014).

У роботі (Латишев, 2022) запропоновано розв'язання цієї проблеми на основі аналізу суб'єкт-об'єктних відносин, що виникають у контурі мислення, де суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу «тут і зараз»,

а об'єкт – незалежними образами репрезентацій об'єктів внутрішнього світу в минулому стані (таким об'єктом може бути і образ «Я»). При цьому вирішується проблема інтроспекції, що забезпечує доступ суб'єкта до змісту свого внутрішнього світу, своїх думок.

Образи репрезентацій є результати мислення в попередній момент часу, які подаються з виходу внутрішнього світу на його вхід і служать для продовження процесу мислення в даний момент часу.

У цій роботі досліджуються психічні процеси свідомості людини та самосвідомості, які супроводжують мислення, реалізоване внутрішнім світом суб'єкта.

Внутрішній світ. Так як суб'єкт на основі уявного моделювання подій діятиме в реальній обстановці, то уявна ситуація має бути представлена йому в тих же модальності і формах, в яких суб'єкт сприймає зовнішній світ. Оскільки нервова та нейронна системи формувалися для управління суб'єктом у реальному світі, то у людини виробилася своя система сприйняття зовнішнього світу та свого організму через рецептори сенсорних систем. Що небудь відчуті може тільки конкретна реальна людина в рамках свого якісного сприйняття (кваліа) того, що відбувається в контексті свого образу світу (моделі світу). Ось як А. Ревонсуо описує модель світу: «У цілому модель світу в мозку містить в собі як сенсорні якості і цілісні об'єкти навколо нас, так і наш образ себе, усвідомлення свого тіла, самосвідомість і інтерпретацію (систему переконань) у тому, що з нами відбувається і хто ми такі. Ця суб'єктивна психологічна реальність – світ, створений нашим мозком, у ньому ми живемо» (Ровенсуо, 2013: 168).

Модель світу дозволяє моделювати розвиток можливої майбутньої ситуації, що дає можливість суб'єкту формувати та перевіряти гіпотези щодо вибору оптимального варіанту своїх реальних чи уявних дій. Пізнавати зовнішній світ і себе ми можемо лише через пізнання свого внутрішнього світу. Об'єкт пізнання вибирається довільною чи мимовільною спрямованістю уваги на відповідні реальні об'єкти чи фрагменти внутрішнього світу, які можуть бути результатом моделювання майбутніх можливих подій.

Внутрішній світ суб'єкта включає в себе як

образи незалежних об'єктів, так і образ «Я»; останнє дозволяє формувати нову якість психіки людини, пов'язану з його самосвідомістю. Ця якість забезпечується принциповою відмінністю образів незалежних об'єктів від образу суб'єкта «Я», якому притаманні наступні властивості (Латишев, 2022):

1) Історичність. Образ суб'єкта «Я» включає автобіографічну пам'ять (Нуркова, 2000), яка дозволяє поточну ситуацію сприймати в історичному контексті життя суб'єкта, а також забезпечує сприйняття суб'єктом існування себе в часі.

2) Чуттєвість. Образ суб'єкта через нейронний носій пов'язаний з тілом, їх взаємодія формує чуттєву складову Я. При цьому зовнішні та внутрішні події, які сприймаються суб'єктом, взаємодіють з його тілесними функціями, що дозволяє суб'єкту в даний час виділити себе в просторі, а також співвіднести себе з іншими об'єктами зовнішнього світу.

3) Егоцентризм. Усе, що відбувається у внутрішньому світі, включаючи формування вищих психологічних феноменів, пов'язане з образом «Я»; це дає підстави говорити, що світ розглядається з позиції Я, тобто з позиції самого суб'єкта.

Внутрішній світ є динамічною системою, стан якої змінюється в часі. Будемо розділяти минулий стан внутрішнього світу та його елементів і теперішній стан, у якому система перебуває «тут і зараз».

Розуміння визначається знаковою та понятійною системою людини і становить когнітивну складову мислення. Образи, тілесні реакції, відчуття та емоції складають чуттєву складову мислення, тісно пов'язану з фізіологічною організацією людини. Образ «Я» включає образ тіла, що містить схему тіла; це забезпечує взаємодію «Я» з тілесними функціями суб'єкта. Когнітивна та чуттєва складові мислення, а також їх взаємодія формують психосоматичну модель суб'єкта, що задовольняє перерахованим вище властивостям 1) – 3).

Суб'єктивна реальність. Призначення свідомості та самосвідомості полягає в тому, щоб забезпечити доступ суб'єкту до свого внутрішнього світу, що досягається сприйняттям результатів мислення у формах і модальностях сприйняття зовнішнього світу. Інструментом доступу є

психологічні репрезентації (Поляков, 2011), (Холодная, 2002), які є образами внутрішнього світу, включаючи образ самого суб'єкта. С. Поляков пише: «Я думаю, що, виходячи з уявлень класичної психології, поняття психічних репрезентацій можна і треба розуміти лише як психічні явища, які представляють (собою) у свідомості навколишню реальність і нас самих у ній» (Поляков, 2011: 91).

Конкретний результат свідомості полягає в тому, що суб'єкт сприймає зміст репрезентацій фрагментів внутрішнього світу як суб'єктивну реальність.

Суб'єктивна реальність у філософії діалектичного матеріалізму – це реальність ідеального, тобто зміст розумових процесів. Поняття суб'єктивної реальності виражає специфічну та невід'ємну якість свідомості.

Для людини суб'єктивна реальність наповнена не лише змістом розумових процесів, а й реальними тілесними реакціями, відчуттями та емоціями.

Свідомість має властивість інтенціональності, тобто спрямованості на усвідомлюваний об'єкт. Тому кожна чуттєва складова усвідомлюваних процесів повинна мати свій когнітивний образ, який сприймається внутрішнім світом як незалежний об'єкт. Тільки в цьому випадку формуються суб'єкт-об'єктні відносини, у рамках яких відбувається ідентифікація та усвідомлення чуттєвих складових суб'єктивної реальності людини. Процеси формування образів, значень і понять супроводжують усе життя людини, заповнюючи відсутні (з тих чи інших причин) знакові, понятійні та образні складові мислення.

Контур мислення. Зовнішній світ ми бачимо таким, яким він представлений у вигляді суб'єктивної реальності, сформованої внутрішнім світом.

Суб'єкт сприймає суб'єктивну реальність, яку створює його ж внутрішній світ; звідси випливає зворотний зв'язок внутрішнього світу із самим собою в контурі мислення. Поняття зворотного зв'язку є фундаментальним принципом організації роботи складних систем за умов невизначеності (Анохин, 1998), (Бернштейн, 1947), (Выготский, 2005).

Зворотний зв'язок передбачає процес передачі вихідного сигналу системи на її вхід. Розглядаючи

контур мислення, необхідно встановити вид та зміст зворотного зв'язку в процесі мислення, результати якого суб'єктом усвідомлюються.

Внутрішній світ суб'єкта та результати його діяльності являють собою нейронні патерни (констеляції, фрагменти), в яких закодовано відповідний психічний зміст. Дізнатися про результати діяльності свого мозку (наприклад, при спогаді або при моделюванні можливої ситуації) суб'єкт зможе, якщо ці результати стануть надбанням свідомості суб'єкта. Для цього психічний зміст відповідних нейронних патернів має бути репрезентований суб'єкту у вигляді, який сприймається свідомістю.

Формування та взаємодія психічних конструкцій здійснюється через кодову взаємодію їх нейронних носіїв. Виникають наступні питання: що саме і у якому вигляді передається з виходу внутрішнього світу суб'єкта на його вхід? Як замикається зворотний зв'язок у контурі мислення? У сприйнятті зовнішнього світу беруть участь рецептори сенсорних систем. Як суб'єкт сприймає результати роботи свого внутрішнього світу без участі рецепторів?

У роботі (Латишев, 2022) показано, що відповіді на ці питання визначаються конструкцією контуру мислення, в якому реалізуються наступні положення:

1. Образи репрезентацій формують психічний зміст зворотного зв'язку внутрішнього світу суб'єкта з самим собою.
2. Контур мислення замикається через одні і ті ж самі сенсорні зони кори головного мозку як для образів сприйняття, ініційованих сигналами від зовнішніх рецепторів сенсорних систем, так і для образів уявлення та пам'яті, викликаних власною активністю мозку.
3. Результати інтроспекції показують, що образи уявлення та пам'яті мають ті ж форми і модальності, як і образи сприйняття зовнішніх об'єктів (перцептивні образи).

Виходячи з викладених вище положень 1) – 3) можна зробити такі висновки: 1) нейронні кодові реалізації всіх типів образів у відповідних сенсорних зонах кори головного мозку мають бути подібними; 2) обробка сигналів від сенсорних зон кори до

формування відповідних образів репрезентацій проводиться нейронною системою для всіх типів образів за загальними схемами внутрішнього світу суб'єкта; 3) результати обробки подібних даних за загальними алгоритмами повинні бути подібними. Цим визначається спільність модальностей і форм образів сприйняття реальних зовнішніх об'єктів та образів мислення (образів уявлення та пам'яті).

Запропонована в статті (Латишев, 2022) трактовка організації контуру мислення дозволяє реалізувати уявну роботу внутрішнього світу без участі зовнішніх рецепторів у формах та модальностях сприйняття зовнішнього світу.

Свідомість та самосвідомість. Суб'єкт існує в реальному світі, оточений різними «речами», а образ «Я» існує в контексті внутрішнього світу суб'єкта. Для самосвідомості суб'єкт повинен виділити себе з навколишнього світу, але це можливо лише у випадку, якщо суб'єкт усвідомлює як світ, так і самого себе одночасно. Останнє реалізується через розрізнення образу «Я» та образів інших об'єктів внутрішнього світу суб'єкта.

На необхідність одночасного усвідомлення суб'єктом самого себе та навколишнього світу вказував Е. Кант: «Свідомість мого власного реального буття є одночасно безпосереднім усвідомленням буття інших речей, що знаходяться поза мною» (Философский энциклопедический словарь, 1997: 423). У цьому висловлюванні встановлюється зв'язок між самосвідомістю та усвідомленням зовнішнього світу. Про одночасність виникнення свідомості і самосвідомості говорили І.М. Сеченов (принцип дисоціації відчуттів) та Л.С. Виготський, див. відповідно (Сеченов, 1961) і (Виготський, 2005). А на думку В.О. Лекторського, «без якоїсь форми самосвідомості (іноді дуже нечіткої, слабо вираженої) свідомість дійсно неможлива» (Лекторський, 2001: 166).

Процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. У результаті їх реалізації одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світу, що дозволяє суб'єкту відокремити себе від інших об'єктів. Перефразовуючи В.О. Лекторського, можна сказати, що без якоїсь форми

усвідомлення зовнішнього та внутрішнього світу (іноді дуже нечіткої, слабо вираженої) самосвідомість неможлива. Реально разом з усвідомленням суб'єктом самого себе усвідомлюється оточення суб'єкта.

Суб'єкт-об'єктні відносини в процесах свідомості реалізуються у внутрішньому світі суб'єкта на основі взаємодії образу «Я» та образу відповідного об'єкта, на що вказується у низці робіт (Орлов, 1991), (Корниенко, 2010), (Поляков, 2011). Наприклад, усвідомити «щось», вважає О.Ф. Корниенко, це означає пов'язати образ цього «щось» з образом «Я», і утворення цього зв'язку здійснюється в результаті процесу мислення. У процесі усвідомлення на основі понять, що входять у склад внутрішнього світу суб'єкта, формується особистісний сенс об'єкта для суб'єкта. Інакше кажучи, формування свідомості та самосвідомості відбувається лише в контексті внутрішнього світу, оскільки сприйняття зовнішнього світу – це так само результат роботи внутрішнього світу суб'єкта.

Образи репрезентацій – це зміст контуру зворотного зв'язку в процесі мислення. Після їх сприйняття в контурі мислення та усвідомлення в контексті внутрішнього світу суб'єкта вони становлять зміст суб'єктивної реальності, що усвідомлюється суб'єктом. Звідси випливає, що свідомість – це усвідомлені (зрозумілі, осмислені) образи репрезентацій. Оскільки усвідомлення має дві складові – когнітивну і чуттєву, то й свідомість містить розуміння образів репрезентацій та тілесну реакцію на їх зміст. Свідомість дає суб'єкту можливість зрозуміти та відчувати зміст свого внутрішнього світу. Самосвідомість пов'язує все, що відбувається з суб'єктом, який володіє самосвідомістю. У результаті суб'єкт сприймає зміст свого внутрішнього світу – суб'єктивну реальність – в даний час від першої особи, що дає суб'єкту можливість усвідомити (зрозуміти і відчувати), як це бути «там» – в уявній прогнозованій ситуації, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

Циклічні процеси свідомості. Покажемо, що свідомість є багатоконтурним циклічним процесом, де одні цикли породжують інші. До них відносяться: цикли самосвідомості, цикли усвідомлення образів

незалежних об'єктів, цикли емоцій, цикли усвідомлення відчуттів тощо. На циклічність складових свідомості вказувалося у низці робіт, наприклад, у роботах О.М. Іваницького – коло відчуттів (Іваницький, 1999), Дж. Едельмана – повторний вхід (Едельман, 2009), Л. Барретт – цикли емоцій (Барретт, 2018).

У відомих автору роботах цикли, однак, не об'єднані в якусь систему за певними правилами, які б пояснювали їхню взаємодію. І, найголовніше, вони розглядаються від третьої, а не першої особи, що не дозволяє пояснити їхню необхідність у процесах самосвідомості та свідомості загалом.

Умови реалізації циклів підпорядковуються принципу суб'єкт-об'єктних відносин, що забезпечує сприйняття результатів мислення від першої особи. Усі цикли реалізуються за загальною багатоконтурною схемою незалежно від їхнього змісту, при цьому їх взаємодія забезпечує все різноманіття психічних феноменів, які людиною усвідомлюються. Системні складові циклів свідомості включають внутрішній світ людини, що містить образи незалежних об'єктів та образ «Я», який включає в себе образ тіла суб'єкта. Образ "Я" є "точкою складання" циклів свідомості, в якій вони взаємодіють.

Кожний з циклів, а також кожна їхня взаємодія роблять свій внесок в усвідомлення того, що відбувається. Результат свідомості полягає у тому, що суб'єкт: 1) усвідомлює себе, 2) усвідомлює відповідний об'єкт і 3) усвідомлює своє ставлення до об'єкта.

Типи циклів свідомості. Можна виділити три типи системних циклів, які є у всіх процесах свідомості. Це цикли усвідомлення образів незалежних об'єктів, цикли самосвідомості та тілесні цикли (цикли відчуттів, емоцій). Назви циклів визначаються об'єктами, які ці цикли «вносять» у суб'єктивну реальність, що усвідомлюється суб'єктом. Їхня спільна реалізація є необхідною умовою усвідомлення образів репрезентацій об'єктів внутрішнього світу суб'єкта. Розглянемо основні схеми формування вказаних циклів.

Цикл усвідомлення образів незалежних об'єктів. Нехай у процесі сприйняття зовнішнього об'єкта S сформовано нейронний патерн, психічний зміст якого – образ «S», що є об'єктом внутрішнього світу суб'єкта. Для усвідомлення образу «S», він повинен потрапити до

суб'єктивної реальності, яка усвідомлюється суб'єктом. З цією метою формується репрезентація образу «S», яка з виходу внутрішнього світу по ланцюгу зворотного зв'язку надходить на його вхід, де сприймається внутрішнім світом як незалежний об'єкт. Репрезентація образу «S» ідентифікується та інтерпретується в рамках суб'єкт-об'єктних відносин, де об'єкт – це когнітивний образ репрезентації «S», а суб'єкт – це реальна людина, задана своїм внутрішнім світом, що містить психосоматичний образ «Я», який через образ та схему тіла взаємодіє з тілом суб'єкта.

При взаємодії когнітивного образу «S» з психосоматичним образом «Я» відбувається активація останнього, що викликає процес формування самосвідомості суб'єкта, яка включає в собі когнітивну та тілесну складові. Когнітивна складова є знаково-понятійною системою, яка забезпечує розуміння суб'єктом події, а тілесна – через відчуття та емоції відображає те, що відбувається з конкретним біологічним організмом. При цьому образ репрезентації «S» отримує пояснення в контексті внутрішнього світу в поняттях, що мають сенс для суб'єкта, представленого «Я», і стає усвідомлюваним об'єктом суб'єктивної реальності.

Розглянемо детальніше цикли когнітивної та тілесної самосвідомості, які формують цілісний феномен самосвідомості суб'єкта.

Цикл когнітивної самосвідомості. Для усвідомлення суб'єктом самого себе його образ «Я» повинен потрапити у свідомість суб'єкта. При цьому формується образ репрезентації деякої частини образу "Я", що пов'язано з обмеженим обсягом уваги, спрямованої суб'єктом на самого себе, не порівнянної з обсягом опису «Я». Тим не менше, суб'єкт усвідомлює себе як цілісний організм. Доповнення образу об'єкта чи ситуації за їхньою частиною, що спостерігається, до необхідного обсягу уваги – це звичайна процедура у процесі мислення.

Образ репрезентації «Я» (точніше його частини), сформований у минулому часу, по ланцюгу зворотного зв'язку передається на вхід внутрішнього світу, де сприймається як незалежний об'єкт, який з великою ймовірністю буде ідентифікований як частина образу «Я» в поточному стані внутрішнього світу (цією

частиною він і є – лише в минулому стані внутрішнього світу). При цьому відбувається інтерпретація минулого образу «Я» з позиції поточного образу «Я» в контексті внутрішнього світу в стані «тут і зараз», у результаті чого визначається сенс «Я» як образ суб'єкта в даний момент часу. Образ «Я» входить до складу суб'єктивної реальності, елементи якої в процесі їїнього переживання усвідомлюються суб'єктом. При цьому суб'єкт ментально усвідомлює самого себе.

Процес переживання потребує участі в картині суб'єктивної реальності тілесної реакції на когнітивний образ об'єкта.

Цикл тілесної самосвідомості. Образ «Я» при його активації, через образ і схему тіла впливає на тілесні функції організму. У відповідь виникає реакція у вигляді фізіологічних сигналів, що надходять у нейронну систему через інтерорецептори тіла. Сигнали реакції організму сприймаються як сигнали від незалежного об'єкта, який з метою його усвідомлення повинен бути спочатку ідентифікований.

Зазначимо важливі особливості формування суб'єкт-об'єктних відносин у процесах усвідомлення тілесних реакцій. Оскільки реальний об'єкт, який викликав тілесні реакції, як правило, безпосередньо не є спостережним, і не може забезпечити виконання вимоги його самоочевидності в процесах свідомості, виникає завдання його ідентифікації за сигналами, що спостерігаються. Це завдання належить до класу обернених задач – визначення причини за її наслідками. Наприклад, визначити джерело болю за його відчуттями. Як правило, такі задачі відносяться до класу некоректних задач, а саме, мають безліч розв'язків у вигляді віртуальних об'єктів (моделей) того, що відбувається. Більш того, невеликі зміни в сигналах можуть призвести до кардинальних змін моделей (образів) об'єктів, що ідентифікуються.

Для вибору конкретного образу залучаються додаткові умови (зазвичай – це внутрішній досвід суб'єкта, найближчий за змістом до події). Наявність образу є необхідною складовою процесу мислення (Веккер, 1998), тому відсутність «власного» образу в елементів чуттєвої складової на практиці заповнюється, наприклад, символом (Тхостов, 2002), міфом (Улановский, 2009) або образом об'єкта, дії чи сцени,

які викликали відповідні емоції та відчуття в деякій минулій ситуації. Якщо пам'ять не містить ситуації, подібної до поточної, то конструється віртуальний образ невідомого об'єкта, виходячи з логіки процесу мислення. Сконструйований віртуальний образ як образ репрезентації передбачуваного об'єкта по ланцюгу зворотного зв'язку надходить на вхід внутрішнього світу, в контексті якого проходять всі процедури сприйняття, ідентифікації та інтерпретації – так само, як і для зовнішніх об'єктів.

Емоції.

Сучасні дослідження механізмів виникнення емоцій (Барретт, 2018) вкладаються в загальну концепцію циклічної природи свідомості на основі суб'єкт-об'єктних відносин, запропонованої в нашій роботі. При цьому на основі тілесних відчуттів формуються віртуальні образи – образи уявлення чи пам'яті, які відображають, наприклад, минулі ситуації, подібні до тієї, в якій суб'єкт перебуває в даний момент часу. Цим образами відповідають поняття, що сформувалися в процесі життя суб'єкта. Як пише Л. Барретт: «У кожний момент неспання ваш мозок використовує минулий досвід, організований у вигляді понять, щоб керувати вашими діями та приписувати значення вашим відчуттям. Коли задіяні поняття є поняттями емоцій, ваш мозок конструє випадки явища емоції» (Барретт, 2018: 49). І там же: «Емоція – це творіння вашого мозку з того, що означають ваші тілесні відчуття, пов'язане з тим, що відбувається в світі навколо вас».

Усвідомлення суб'єкт-об'єктних відносин.

Усвідомлення суб'єктом свого усвідомлення «чогось» еквівалентне усвідомленню суб'єктом суб'єкт-об'єктних відносин. У цьому випадку суб'єкт усвідомлює себе, об'єкт та своє ставлення до об'єкта. Феномен усвідомлення суб'єктом самого себе у процесі усвідомлення «чогось» був помічений давно, але не отримав належного пояснення.

Наведемо цитату із статті Д.М. Розенталя: «Декарт говорив: “Ми не можемо мислити, не усвідомлюючи цього в момент, коли думка присутня в нас”... Він слідував твердженню Аристотеля, що “якщо ми сприймаємо, ми сприймаємо й те, що ми

сприймаємо, а якщо думаємо – що думаємо”...» (Розенталь, 2009: 56).

Якщо розглядати самі суб'єкт-об'єктні відносини як об'єкт усвідомлення, то їх слід сприймати в процесі усвідомлення як деякий гештальт, який присутній у ланцюжку усвідомлення: 1) Я усвідомлюю, що це /Я/, 2) Я усвідомлюю, що це об'єкт /S/, 3) Я усвідомлюю, що {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}, де косими лініями виділено незалежні об'єкти усвідомлення, до яких належить і гештальт – {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}. Останній гештальт репрезентується суб'єкту у вигляді деякого образу, представленого в контексті внутрішнього світу суб'єкта. Це може бути деяка сцена, сформована внутрішнім світом на основі внутрішнього досвіду, система значень та понять чи словесний опис. Образ репрезентації цього гештальту сприймається суб'єктом у контурі мислення як незалежний об'єкт, для якого виконуються всі операції усвідомлення – взаємодія з образом «Я» і тілесними функціями, формування значень і понять, які мають сенс для суб'єкта. У результаті маємо результат у наступному вигляді: Я усвідомлюю, що {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}.

Образ репрезентації гештальту є елементом суб'єктивної дійсності, що усвідомлюється, тобто елементом свідомості. У результаті суб'єктивна реальність представляє собою об'ємну картину зі змінним змістом, у якому завжди з різним ступенем виразності є суб'єкт, що має самосвідомість.

Наведена схема усвідомлення поєднує всі типи циклів свідомості в єдиний процес, у результаті якого суб'єкт усвідомлює те, що відбувається, у вигляді суб'єктивної реальності та усвідомлює, що це усвідомлює саме він.

Висновки. Використання принципу суб'єкт-об'єктних відносин дозволило автору розглянути в цій роботі механізми формування свідомості в процесі мислення від першої особи за загальною схемою для всіх випадків свідомості. При цьому отримано наступні результати.

1. Показано, ще свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій; результатом цих переживань є суб'єктивна реальність, яка усвідомлюється суб'єктом.

2. Доведено, що самосвідомість є невід'ємною частиною свідомості, – тільки в цьому випадку можливе усвідомлення від першої особи. Спільна реалізація свідомості та самосвідомості вирішує завдання розрізнення суб'єкта та іншого; при цьому в процесах свідомості та самосвідомості бере участь увесь організм людини.

3. Обґрунтовано, що свідомість і самосвідомість реалізуються в контурі мислення, де вони виконують функцію зворотного зв'язку внутрішнього світу із самим собою. При цьому передавальний механізм реалізується через суб'єктивну реальність, що наповнюється змістом при її усвідомленні. Це загальний підхід, який має різний зміст у різних теоріях усвідомлюваного мислення і, отже, свідомості. Так, у сучасній теорії конструктивізму змістом ланцюга зворотного зв'язку є психічні конструкції, які конструюються внутрішнім світом, – наприклад, у вигляді опису суб'єктом самого себе при самореференції (Цоколов, 2000).

4. Запропонована концепція взаємопов'язаних циклів формування свідомості на основі суб'єкт-об'єктних відносин, яка дає принципово нові можливості для комплексного дослідження процесів усвідомлюваного мислення з позиції першої особи. В результаті з'являється можливість (ймовірно, вперше) розглянути та пояснити формування багатокомпонентного змісту свідомості суб'єкта за участю першої особи.

Перспектива. Комплексна концепція мислення і свідомості є перспективним напрямком досліджень, так як її застосування дозволяє розглядати психічні процеси в їх цілісності незалежно від їхнього конкретного змісту. При цьому виникають нові постановки задач, які дають напрямок пошуку рішень актуальних проблем психології з позиції першої особи.

Проблема взаємопов'язаних циклів свідомості є вкрай складною і в загальному сенсі може бути сформульована у вигляді питання – як наш мозок формує суб'єктивну реальність, яка включає в себе нас самих? Ця проблема носить комплексний міждисциплінарний характер і вимагає глибоких подальших досліджень. На фундаментальність цієї проблеми вказує той факт, що без її вирішення

проблема свідомості залишається без суб'єкта, довкола якого будується вся теорія свідомості.

References :

- Agafonov, A.Yu. (2009). Soznanie: gde iskat «chernyj yashik»? Metodologiya i istoriya psihologii, T. 4, vypusk 1, 151-165.
- Anohin, P.K. (1998). Izbrannye trudy: Kibernetika funktsionalnyh sistem. M.: Medicina.
- Barrett, Liza F. (2018). Kak rozhdayutsya emocii. Revolyuciya v ponimani mozga i upravlenii emociyami. M.: Mann, Ivanov i Ferber.
- Bernshtejn, N.A. (1947). O postroenii dvizhenij. M.: Medgiz.
- Vekker, L.M. (1998). Psihika i realnost: edinaya teoriya psichicheskikh processov. M.: Smysl.
- Vygotskij, L.S. (2005). Soznanie kak problema psihologii povedeniya. Iz knigi: Vygotskij L.S. Psihologiya razvitiya cheloveka. M.: Smysl; Eksmo. URL: <http://yanko.lib.ru>.
- Ivanickij, A.M. (1999). Fiziologiya mozga o proishozhdenii subektivnogo mira cheloveka. Zhurnal vysshej nervnoj deyatel'nosti im. I.P. Pavlova, N 5, 707-713.
- Kornienko, A.F. (2010). Ponyatie o soznanii kak vysshem urovne razvitiya psihiki. Sibirskij psihologicheskij zhurnal. N 36, 20-26.
- Latyshev, O.V. (2022). Sistemi principy i mehanizmy refleksii. Psichologicheskij zhurnal, 8(2), 74-84. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.7>.
- Lektorskij, V.A. (2001). Epistemologiya klassicheskaya i neklassicheskaya. M.: Editorial URSS. Novaya filosofskaya enciklopediya. (2010). 2-e izd., ispr. i dopol. M.: Mysl. URL: <https://iphlib.ru>.
- Nurkova, V.V. (2000). Svershyonnoe prodolzhaetsya: Psichologiya avtobiograficheskoy pamyati lichnosti. M.: URAO.
- Orlov, Yu. M. (1991). Voshozhdenie k individualnosti: Kn. dlya uchitelya. M.: Prosveshchenie.
- Polyakov, S. E. (2011). Fenomenologiya psichicheskikh reprezentacij. SPb.: Piter (Seriya «Mastera psichologii»).
- Popper, K. (1983). Logika i rost nauchnogo znaniya (izbrannye raboty). M.: Progress.
- Revonsuo, A. (2013). Psichologiya soznaniya. SPb.: Piter (Seriya: Mastera psichologii).
- Rozental, D.M. (2009). Konceptii i opredeleniya soznaniya. Metodologiya i istoriya psichologii. T. 4, vypusk 3.
- Ryabushkina, T. M. (2014). Poznanie i refleksiya: Nauchnaya monografiya. M.: Kanon + ROOI «Reabilitaciya».
- Sechenov, I. M. (1961). Refleksy golovnogo mozga. M.: Izdatel'stvo AN SSSR.
- Thostov, A.Sh. (2002). Psichologiya telesnosti. M.: Smysl.

novskij, A.M. (2009). Fenomenologiya v psichologii i psichoterapii: proyasnenie neotchetlivykh perezhivaniy. Moskovskij psichoterapevticheskij zhurnal. N 2, 27-51.

Fahrutdinova, L.R. (2011). Struktumno-dinamicheskaya organizaciya perezhivaniya subekta. Uchenye zapiski Kazanskogo Universiteta. Gumanitarnye nauki, T. 153, kn. 5, 110-120.

Filosofskij enciklopedicheskij slovar. (1997). M.: INFRA-M.

Finke, R.A. (1989). Principles of mental imagery. Cambridge, MA: MIT Press.

Holodnaya, M. A. (2002). Psichologiya intellekta: paradoksy issledovaniya. SPb.: Piter.

Cokolov, S. (2000). Diskurs radikal'nogo konstruktivizma. Tradicii skeptitsizma v sovremennoj filosofii i teorii poznaniya. Munchen: PHREN.

Chalmers, D.D. (2013). Soznayushchij um: V poiskah fundamentalnoj teorii. M.: URSS: Knizhnyj dom «LIBROKOM» (Filosofiya soznaniya).

Edelman Dz. (2009). Soznanie: pomnimoe nastoyashee. Psichologiya i psichotekhnika, N 7.

Oleksandr Latyshev

Ph.D. in Technical Sciences, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of modeling problems in energy named after G.Ye. Pukhov, Kyiv (Ukraine)

SUBJECT-OBJECT RELATIONS IN THE PSYCHOLOGY OF CONSCIOUSNESS

ABSTRACT

The article formulates the purpose of consciousness, which determines the direction of research in this work as a whole, namely: - consciousness and self-awareness enable the subject, in the process of thinking, to realize (understand and feel) what it is like to be «there»; – in a situation that is mentally assumed, and to make a decision about his real or imaginary actions. Based on the principle of subject-object relations, the mechanisms of functioning of all types of consciousness are considered from the first person, according to the general scheme. The systemic processes of consciousness and self-awareness are described as components of the thinking circuit, which is the inner world of the subject, covered by feedback.

Consciousness is the flow of the subject's experiences of images of representations of the states of his inner world. Experiences are realized in subject-object relations, where the object is an image of the representation of a fragment of the inner world in a past state, and the

subject is represented by a psychosomatic image of «I» in the context of his inner world in the state of «here and now». Such a fragment can be any independent object of the inner world in a past state, including the image of «I», which is the basis of all «self-» processes, including self-knowledge, self-awareness, self-reflection, self-reference. The result of experience is subjective reality, which the subject perceives in the forms and modalities of the subject's perception of the external world.

It is shown that the processes of consciousness and self-awareness occur simultaneously. At the same time, awareness of the objects of the external and internal worlds occurs simultaneously with the subject's awareness of himself. This solves the problem of distinguishing between the subject himself and the other.

A unified procedure of consciousness is proposed, which is a multi-loop cyclical process that includes both the cognitive components of experiences and conscious reactions of the body, sensations and emotions. The principles of formation and interaction of cycles of consciousness of various types have been studied: self-awareness, awareness of independent objects, awareness of bodily reactions, emotions, awareness of the subject-object relations themselves from the first person position.

Key words: consciousness, self-awareness, subject-object relations, experiences, inner world, representation.

Латишев Олександр Валентинович

Кандидат технічних наук, Національна Академія Наук України,
Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.Є. Пухова, м. Київ
(Україна)

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ

АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано призначення свідомості, що визначає напрямок досліджень у цій роботі в цілому, а саме: - свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість в процесі мислення усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там»; - в ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

На основі принципу суб'єкт-об'єктних відносин розглянуто механізми функціонування всіх типів свідомості від першої особи за загальною схемою.

Описано системні процеси свідомості та самосвідомості як складових контуру мислення, що є внутрішнім світом людини, охопленим зворотним зв'язком.

Свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій станів свого внутрішнього світу.

Переживання реалізуються в суб'єкт-об'єктних відносинах, де об'єкт – це образ репрезентації фрагмента внутрішнього світу в минулому стані, а суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу в стані «тут і зараз». Таким фрагментом може бути будь-який незалежний об'єкт внутрішнього світу в минулому стані, включаючи образ «Я», що є основою всіх процесів «само-», зокрема самопізнання, самосвідомості, саморефлексії, самореференції. Результат переживання – суб'єктивна реальність, яка суб'єктом усвідомлюється у формах і модальностях сприйняття суб'єктом зовнішнього світу.

Показано, що процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. При цьому одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світів. Це вирішує проблему розрізнення суб'єктом себе та іншого.

Запропоновано єдиний механізм формування свідомості, який є багатоконтурним циклічним процесом, що включає в себе як когнітивні складові переживання, так і усвідомлювані реакції тіла, відчуття та емоції. Досліджено принципи формування та взаємодії циклів свідомості різних типів: самосвідомості, усвідомлення незалежних об'єктів, усвідомлення тілесних реакцій, емоцій, усвідомлення самих суб'єкт-об'єктних відносин з позиції першої особи.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, суб'єкт-об'єктні відносини, переживання, внутрішній світ, репрезентація.

Дата отримання статті: 03.12.2023

Дата рекомендації до друку: 25.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СОЦІАЛІЗАЦІЄЮ

Мельничук Тетяна¹, Зубіашвілі Ірина², Денчик Артем³

¹Кандидат психологічних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології, Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної академії педагогічних наук України (м. Київ, Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5205-9958>

²Кандидат психологічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України (м. Київ, Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3642-8159>

³Магістр економіки, м. Одеса (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-7997-5576>

UDC: 159.923.2:316.613-5

АНОТАЦІЯ

У статті представлено комплексне розуміння суб'єктної позиції студентської молоді, її ролі у професійній освіті та значення для економічної соціалізації. Розкрито перспективи розвитку теоретичних і практичних підходів у сфері освіти та соціальної психології, що сприяють активізації економічної соціалізації молоді.

Проаналізовано теоретичні аспекти наукового дискурсу щодо соціально-психологічних чинників формування суб'єктної позиції, включаючи активність, цілеспрямованість, відповідальність, ініціативність, самостійність та креативність. Визначено важливу роль професійної освіти в розвитку цих характеристик, що є вирішальними для економічної соціалізації.

Досліджено систему особистісно значущих ставлень студента до себе як фахівця, що визначає його активний професійний розвиток та впливає на економічну соціалізацію. Суб'єктна позиція розглядається як інтегративне вираження мотиваційно-ціннісних, особистісно-діяльнісних та рефлексивно-оцінювальних компонентів особистості.

Підкреслено, що активна суб'єктна позиція сприяє усвідомленню власної відповідальності за економічне життя, фінансову грамотність та адаптацію до економічних умов суспільства. Студенти, які займають активну суб'єктну позицію, краще інтегруються в економічне середовище, що сприяє їхньому професійному становленню та соціальній мобільності.

Ключові слова: суб'єктність, економічна соціалізація, студентська молодь, самовизначення.

Постановка проблеми. Суб'єктна їхньої самостійності, відповідальності та позиція студентської молоді означає активну усвідомленості в прийнятті рішень, що роль, яку студенти займають у процесі стосуються їхнього життя, навчальної власного розвитку, навчання та соціалізації, в діяльності, професійного становлення і тому числі і економічної. Результат численних соціальної інтеграції. Суб'єктна позиція досліджень Це поняття характеризує ступінь передбачає не просто пасивне сприйняття

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Iryna Zubiashvili, Tetiana Melnychuk, Denchyk Artem

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

знань і норм, а активне формування особистих цінностей, цілей та навичок, що є і невід'ємною частиною економічної соціалізації молоді, особливо у період системних змін суспільства.

Дослідження суб'єктної позиції студентської молоді та її зв'язку з економічною соціалізацією є актуальним і важливим у сучасних умовах соціально-економічних змін. В умовах нестабільної економічної ситуації, зростання безробіття та посилення конкурентного середовища, студенти стикаються з новими викликами у процесі професійного становлення та інтеграції в економічне життя. Суб'єктна позиція, як усвідомлення себе активним учасником економічних відносин, відіграє ключову роль у цьому процесі, адже вона визначає здатність молоді приймати відповідальні рішення, проявляти ініціативу та самостійність у вирішенні фінансових питань. Можна також констатувати, що все більша кількість дослідників поступово стає прихильниками загальної тенденції підкреслювання зростаючої ролі суб'єктності в соціально-психологічних процесах, зокрема й соціалізації особистості. У понятті «суб'єкт соціалізації» акцентується увага на тій стороні розвитку особистості, яка реалізується через пошуки її свого способу життєдіяльності на основі її базових відношень до світу, інших людей, людства в цілому і самої себе, які сприймаються, приймаються або створюються нею у часовій перспективі, а також на основі власної системи життєвих смислів і принципів, цінностей і ідеалів, можливостей і здібностей, очікувань і домагань. Суб'єкт і

оточуюче середовище знаходяться в суперечливій єдності. Тому, хто береться досліджувати елементи оточуючого світу поза цієї єдності, не вдасться виявити в них ті характеристики, які є доступними для сприйняття і значимі для конкретної людини або групи, визначаються неповторністю ціннісно-смысловий і мотиваційно-потребовий сфер індивідуального або групового суб'єкта (Говорун, 2012- монографія, та ін.).

Таким чином, суб'єктна позиція студентської молоді є не лише показником їхньої особистої активності та самостійності, але й важливим фактором, що сприяє їх успішній економічній соціалізації. Так, О. Махмутову (2020) вивчає тему суб'єктної позиції студентської молоді та її зв'язок з економічною соціалізацією, що і включає психологічні аспекти економічної соціалізації молоді в цифрову епоху та вплив соціально-психологічних факторів на формування економічної самовизначеності студентів під час соціальних змін. ([Махмутова, 2020](#)).

Проте, незважаючи на важливість цього питання, існує недостатнє розуміння, як саме суб'єктна позиція формує економічну поведінку студентів і впливає на їх самостійність та соціалізацію в економічній сфері. Відсутність чіткого розуміння цього процесу може призводити до неефективного формування економічної компетентності та недостатньої підготовленості молоді до викликів ринку праці. Тому дослідження цієї теми є необхідним для розробки нових підходів до професійної освіти, які сприятимуть розвитку економічно активної, самостійної і соціально відповідальної

особистості.

Дослідження суб'єктної позиції студентської молоді дозволить не тільки поглибити теоретичні уявлення про економічну соціалізацію, але й сприятиме створенню ефективних освітніх програм, що відповідають потребам сучасного суспільства та сприяють успішній інтеграції молоді в економічне середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження сутності суб'єктної позиції студентської молоді та їх економічної соціалізації складають розробки зарубіжних та вітчизняних вчених, які вивчали психологічні аспекти цього феномену. Істотний вплив на дослідження суб'єктної позиції особистості мало звернення до теорій суб'єктності як інтегральної властивості особистості (О. Бондаренко, О. Волкова, З. Карпенко, В. Татенко, Н. Чепелєва та ін.), концепцій розвитку та становлення суб'єктності в системі вищої освіти (З. Адамська, І. Бех, М. Боришевський, Ж. Вірна, Н. Волянчук, С. Максименко та ін.).

Як зазначає Н. Кривоконь (Кривоконь, 2015) розвиток концепцій соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації та діяльності студентської молоді тісно пов'язаний з такими галузями як практична, прикладна, соціальна психологія, психологія праці і зумовлюється проникненням психологічної теорії та практики в усі сфери суспільного життя. Даний напрям успішно розвивається завдяки дослідженням вітчизняних і зарубіжних авторів, таких як Д.В. Гандер, М.О. Дмитрієва,

М.М. Дорошенко, Л.М. Карамушка, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, С.Л. Ленков, С.Д. Максименко, Ю.І. Машбиць, Г.С. Нікіфоров, В.С. Новіков, В.І. Осьодло, В.Г. Панок, Н.Ю. Скороходова, В.В. Стасюк, Т.В. Шеломова та інших. Вченими виділяються певні етапи, функції та рівні соціально-психологічного забезпечення, розробляються його концепції, програми та моделі для різних видів діяльності молоді що сприяють вдалої економічної соціалізації.

На особливу увагу заслуговують праці, в яких науковці представляють розвиток суб'єктної позиції на становлення економічної соціалізації, зокрема сутності і значення економічної соціалізації (Н. Дембицька, В. Вовк, І. Зубіашвілі, В. Коваленко, О. Лавренко, В. Москаленко, Т. Мельничук, О. Никоненко, О. Новосядла, А. Furnham та ін.).

Здійснюючи теоретико – методологічний аналіз сучасних досліджень з теми суб'єктної позиції студентської молоді та її зв'язку з економічною соціалізацією ми виокремили важливі аспекти що зосереджуються на феноменах економічного самовизначення і соціально-психологічних механізмах, які впливають на поведінку молоді. Так, І. Зубіашвілі та Т. Мельничук відмічають, що акцентування уваги на суб'єктності ще у шкільний період є важливим для подальшої економічної соціалізації студентської молоді, оскільки саме суб'єктна позиція визначає здатність студентів приймати самостійні рішення, проявляти ініціативу, та ефективно адаптуватися до економічних умов. Важливо впливати на суб'єктну позицію в період професійного та

відповідальних особистостей, готових до викликів сучасного ринку праці та ефективної інтеграції в економічне середовище.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наукові дослідження підтверджують, що студентський вік є критичним періодом, під час якого відбувається формування суб'єктних якостей особистості та індивідуального стилю життя. У цей час психологічний простір стає більш цілісним, орієнтованим на майбутнє, а самоусвідомлення зміщується до суб'єктності. З'являється новий чинник саморозвитку — ставлення до себе як до активного суб'єкта в соціальному середовищі. Вибір між реальним і ідеальним "Я" робиться на користь реального "Я", яке проявляє активність. (Нікітіна, 2008.)

Економічна соціалізація – це процес, під час якого індивід набуває знань, навичок, цінностей та поведінкових моделей, необхідних для функціонування в економічній сфері суспільства. Для студентської молоді економічна соціалізація є особливо важливою, оскільки саме в цей період відбувається перехід від залежності від батьків до самостійного економічного життя, тому досить важливо здійснити дослідження суб'єктної позиції студентської молоді.

У дослідженні суб'єктної позиції студентської молоді західноєвропейські психологи, такі як А. Адлер, Г. Олпорт, В. Франкл, і Е. Фромм, виділяють два аспекти цієї проблеми: змістовний (внутрішній) і процесуальний (поведінковий). Змістовний аспект охоплює знання, життєвий досвід,

систему поглядів та цінності особистості, тоді як процесуальний аспект фокусується на реалізації суб'єктом власних рішень у соціальному контексті.

А. Адлер, вперше використовуючи термін "позиція особистості", розглядає її як інтеграцію домінуючих ставлень людини в важливих питаннях, що визначають її поведінку та рішення. В. Франкл та Е. Фромм підкреслюють значення особистісної позиції як результату розвитку, де ядро складає позитивна свобода і спонтанна активність, яка дозволяє людині проявляти себе як суб'єкта діяльності. ([Адлер 1996;154-180.](#))

Г. Олпорт підходить до суб'єктної позиції, акцентуючи на потенціалі особистісного зростання і самореалізації, вважаючи, що зріла особистість здатна усвідомлювати свої перспективи, формувати життєву позицію та будувати стратегію й тактику життєдіяльності. У свою чергу, Дж. Роттер у своїй теорії соціального навічання розглядає людину як активне когнітивне утворення, яке створює життєві стратегії, орієнтуючись на "локус контролю" — поняття, що відображає певну життєву позицію, зокрема внутрішню або зовнішню орієнтацію в досягненні цілей. ([Холл, Ліндсей, 1997](#))

Отже можемо підсумувати, що теорії західноєвропейських психологів, таких як А. Адлер, Г. Олпорт, В. Франкл та Е. Фромм, розглядають суб'єктну позицію як інтеграцію особистісних установок, що впливають на поведінку і рішення особистості, та трактують суб'єктну позицію як інтеграцію вибіркового ставлень людини, які формуються в процесі

особистісного становлення, зазвичай починати під час навчання у середній школі і враховуючи наступність, у вищих навчальних закладах, коли студенти формують своє бачення майбутньої професії, розвивають економічну свідомість та навички, необхідні для успішної інтеграції в економічне середовище. (Зубіашвілі; Мельничук, 2023)

Слід відмітити і дисертаційне дослідження В. Вовк, яке має значну актуальність і вагомість у розкритті концепції суб'єктної позиції студентської молоді. Автор вперше визначила це поняття як систему особистісно значущих ставлень студента до себе як фахівця, обраної професії та майбутньої професійної діяльності, що формує основу його економічної соціалізації у подальшому.

Дослідження виділило ключові компоненти суб'єктної позиції студента: мотиваційно-ціннісний, особистісно-діяльнісний та рефлексивно-оцінювальний. Були визначені критерії та показники суб'єктної позиції, такі як професійна спрямованість, внутрішня мотивація до навчальної та професійної діяльності, прагнення до самоактуалізації, відповідальність, автономність, саморегуляція, рефлексивність, і позитивне ставлення до себе.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Незважаючи на значний обсяг наукових досліджень у галузі соціальної психології та на важливість дослідження суб'єктної позиції студентської молоді, залишається недостатньо зрозумілим, як саме ця позиція формує

економічну поведінку студентів, їхню самостійність та соціалізацію в економічній сфері. Відсутність чіткого розуміння цих процесів може призводити до неефективного розвитку економічної компетентності молоді та їхньої підготовки до ринку праці. Важливо створити структурно-функціональну модель соціально-психологічного супроводу розвитку суб'єктної позиції студентської молоді під час їх фахової підготовки. Наші дослідження, у подальшому будуть направлені на створення такої моделі, яка буде включати цільовий, методологічний, організаційний, функціональний та результативний блоки, які спрямовані на розвиток суб'єкт-суб'єктних стосунків в освітньому діалозі, гармонізацію самоставлення та самооцінки, розвиток рефлексивних якостей, підвищення самоконтролю та самоорганізації студентської молоді, що буде розвивати їх економічну соціалізацію.

У процесі дослідження було використано методи: теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація наукових положень та фактів з метою розкриття змісту основних понять досліджуваної проблеми.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб визначити, як суб'єктна позиція студентської молоді впливає на їх економічну поведінку, самостійність і процес соціалізації в економічному середовищі. Дослідження спрямоване на поглиблення теоретичного розуміння цих взаємозв'язків, а також на розробку нових освітніх підходів, що сприятимуть формуванню економічно активних, самостійних і соціально

взаємодії з оточенням. Е. Фромм підкреслює роль суб'єктної активності в особистісному розвитку, а Г. Олпорт акцентує увагу на розвитку та формуванні зрілості особистості, яка тоді буде здатна до самореалізації, усвідомлюючи свої перспективи та будуючи індивідуальну стратегію життєдіяльності. Ці концепції важливі для розуміння суб'єктної позиції студентської молоді, оскільки вони демонструють, як особистісні риси, ставлення до себе та активна участь у соціальних процесах впливають на формування економічної поведінки і соціалізацію в економічному середовищі.

Як зазначає С.Д. Максименко, суб'єкт (особистість, що самореалізується) не лише сам ставить мету, а й перетворює її в життєву задачу, для чого сам переструктурує власний внутрішній світ, і стає «причиною своїх відношень зі світом, із суспільством; є творцем власного життя, створює умови свого розвитку; долає деформацію власної особистості» ([Максименко, 2014](#)).

Можна відмітити, що суб'єктна позиція студентської молоді — це багатовимірне явище, яке визначає здатність молодих людей активно впливати на власний розвиток і соціальне становлення. В умовах сучасного суспільства, яке характеризується швидкими змінами економічного середовища, виникає необхідність у формуванні студентів як активних суб'єктів економічної діяльності.

У нашому дослідженні хочемо відмітити і змістовий аспект суб'єктної позиції студентів, де суб'єктна позиція студентів охоплює знання, життєвий досвід, систему цінностей, а також їхню готовність до

самостійного прийняття рішень у різних економічних умовах. Цей аспект включає розвиток економічної свідомості, яка визначається як здатність студентів розуміти й оцінювати економічні процеси, формувати раціональні стратегії поведінки та приймати рішення, що відповідають їхнім економічним інтересам.

Процесуальний аспект суб'єктної позиції студентів полягає у реалізації набутих знань і навичок у реальному економічному середовищі. Важливими елементами цього аспекту є внутрішня мотивація до навчальної та професійної діяльності, прагнення до самоактуалізації, відповідальність та автономність у прийнятті рішень. У цьому контексті важливо враховувати концепцію "локусу контролю" (Дж. Роттер), яка відображає здатність студента визначати свої дії та стратегії в економічній діяльності. ([Rotter, 1954](#)).

Проведений аналіз дозволив нам висунути основну ідею дослідження, яка полягала в наступному - роль суб'єктної позиції відіграє ключову роль у процесі економічної соціалізації студентської молоді з кількох причин:

Активність і самостійність: Студенти, які займають активну суб'єктну позицію, частіше проявляють ініціативу в навчанні фінансової грамотності, беруть участь у тренінгах і семінарах, що допомагає їм краще підготуватися до економічно самостійного життя;

Відповідальність і критичне мислення: Усвідомлена суб'єктна позиція сприяє формуванню відповідального

ставлення до фінансових рішень, що знижує ризик фінансових помилок у майбутньому. Критичне мислення, яке розвивається через активну участь у власній соціалізації, допомагає краще оцінювати економічні ситуації і приймати обґрунтовані рішення;

Інтеграція в економічне середовище: Через активну суб'єктну позицію студенти швидше і легше інтегруються в економічне середовище, здобувають досвід і знання, необхідні для успішного функціонування на ринку праці, розвитку власного бізнесу або ефективного управління особистими фінансами.

Враховуючи зазначене, можемо відмітити, що суб'єктна позиція студентської молоді має безпосередній вплив на їхню економічну поведінку. Студенти, які розвивають активну суб'єктну позицію, демонструють більш високу фінансову грамотність, здатність до управління особистими фінансами, адаптацію до змін в економічному середовищі, а також вміння приймати відповідальні рішення. Це, в свою чергу, сприяє кращій підготовці молоді до викликів сучасного ринку праці.

Так як ми відмічали вище, для ефективного формування суб'єктної позиції студентів необхідно розробляти нові освітні підходи, що базуються на гуманістичних принципах, розвитку рефлексивних якостей, підвищенні самоконтролю та самоорганізації. Ці підходи мають включати інтерактивні методики, що стимулюють самостійність, критичне мислення та здатність до творчої діяльності, а також сприяти усвідомленню

економічних процесів.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Дослідження суб'єктної позиції студентської молоді дозволяє поглибити теоретичні уявлення про економічну соціалізацію, що, своєю чергою, сприятиме створенню ефективних освітніх програм. Такі програми допоможуть підготувати економічно активних, самостійних і соціально відповідальних особистостей, здатних успішно інтегруватися в економічне середовище і відповідати на виклики сучасного ринку праці.

References :

- Rotter, J. B. (1954). *Social Learning and Clinical Psychology*. Prentice-Hall.
- Adler, A. (1996). *Individual'naia psikhologiya. Teorii lichnosti v zapadnoevropeiskoi i amerikanskoi psikhologii* (D. Ia. Raigorodskii, Ed.). Samara, 154-180.
- Vovk, V. O. (2015). *Stanovlennia sub'iektnosti maibutn'oho fakhivtsia v sereдовyshchi vyshchoi osvity. Naukovi zapysky. Natsional'noho universytetu «Ostrozhka akademiia» Seriia «Psykhologhiia»* (I. D. Pasichnyk, R. V. Kalamazh, L. V. Zasiakin, Eds.), (2), 19-28.
- Vovk, V. O. (2017). *Struktura sub'iektnoi pozytsii osobystosti maibutn'oho fakhivtsia. Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody»*, 37-1 (VI (74)), 329-339.
- Zubiashvili, I., & Mel'nychuk, T. (2023). *Suchasni vykyky ekonomichnoi sotsializatsii students'koi molodi. Psykholohichniy chasopys: naukovyi zhurnal* (S. D. Maksymenko, Ed.), Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 9(2), 7-17. <https://apsijournal.com/index.php/psijournal/article/view/1549>
- Kryvokon', N. I. (2015). *Ro' sotsial'no-psykholohichnoho zabezpechennia v konteksti «psykholohizatsii» sotsial'noi roboty. Psykholohiia i osobystist'*, 2(8), 201-213.
- Maksymenko, S. D. (2014). *Problema osobystisnoi sub'iektnosti v suchasni psykholohii. Naukovyi zhurnal abo zbirnyk. Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*.

- Makhmutova, O. (2020). The social-psychological factors and levels of formation of students' economic self-determination. Psychological Journal. Available at: [doi.org/APS Journal](https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1).
- Nikitina, I. V. (2008). Sub'iektne samovyznachennia osobystosti u period povnolittia: monohrafiia. Kyiv.
- Sotsial'no-psykholohichni problemy stanovlennia sub'iekta ekonomichnoi sotsializatsii: monohrafiia / [T. V. Hovorun, N. M. Dembytska, I. K. Zubiashvili ta in.] ; za nauk. redaktsiieiu V. V. Moskalenko. — Kirovohrad : Imeks-LTD, 2012.
- Sotsial'no-psykholohichne zabezpechennia ekonomichnoi sotsializatsii molodi: monohrafiia / N. M. Dembytska, I. K. Zubiashvili, O. V. Lavrenko, T. I. Mel'nychuk ; za red. N. M. Dembytskoi. — Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy, 2018.
- Khol, K., & Lindsay, H. (1997). Psikholohiia individual'nosti Ollporta. Teorii lichnosti. Moskva, 403-442.
- Jahoda G. (2020) The development of thinking about economic institutions: The bank. Cahiers de Psychologie Cognitive. 1. P. 55 - 78.
- Marshall V. (2019) Relations between parent money education practices and childrens knowledge and use of money. Child Devel .31. P. 253 - 284.

Зубіашвілі Ірина

Кандидат психологічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

Мельничук Тетяна

Кандидат психологічних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології, Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

Денчик Артем

Магістр економіки, м. Одеса (Україна)

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СОЦІАЛІЗАЦІЄЮ

АННОТАЦІЯ

У статті представлено комплексне розуміння суб'єктної позиції студентської молоді, її ролі у професійній освіті та значення для економічної соціалізації, що відкриває нові перспективи для подальшого розвитку теоретичних і практичних підходів у сфері освіти та соціальної психології.

Проаналізовано теоретичні аспекти наукового дискурсу, спрямованого на виявлення та систематизацію концептуальних підходів до вивчення

соціально-психологічних чинників, які впливають на формування суб'єктної позиції. Особлива увага приділена ролі професійної освіти, яка, згідно з дослідженням, повинна бути орієнтована на створення умов, що сприяють розвитку таких важливих рис суб'єктної позиції, як активність, цілеспрямованість, відповідальність, ініціативність, самостійність, креативність та прагнення до реалізації власного потенціалу, що є визначальним чинником її економічної соціалізації.

Визначено, що суб'єктна позиція майбутнього фахівця є системою особистісно значущих ставлень студента до себе як фахівця, до обраної професії та майбутньої професійної діяльності. Ця система детермінує активно-розвивальний характер професійно-особистісного становлення в освітньому просторі, що, в свою чергу, має суттєвий вплив на процес економічної соціалізації студентів.

Важливим аспектом дослідження є визначення взаємозв'язку між суб'єктною позицією та економічною соціалізацією студентської молоді. Суб'єктна позиція розглядається як інтегративне вираження всіх підструктур особистості, що включає мотиваційно-ціннісний, особистісно-діяльнісний та рефлексивно-оцінювальний компоненти.

У статті виокремлено, що суб'єктна позиція сприяє усвідомленню власної відповідальності за економічне життя, розвитку фінансової грамотності, навичок управління особистими фінансами та адаптації до економічних умов сучасного суспільства. У процесі економічної соціалізації студенти, які займають активну суб'єктну позицію, краще інтегруються в економічне середовище, що сприяє їхньому успішному професійному становленню та соціальній мобільності. Стаття пропонує комплексне розуміння суб'єктної позиції студентської молоді та її ключового впливу на процес економічної соціалізації, що має значення для подальшого розвитку теоретичних і практичних підходів у сфері професійної освіти.

Ключові слова: суб'єктність, економічна соціалізація, студентська молодь, самовизначення.

Tetiana Melnychuk

PhD, Senior Researcher, leading researcher Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Iryna Zubiashvili

PhD, Senior Researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Denchyk Artem

Master of Economics, Odesa (Ukraine)

SUBJECTIVE POSITION OF STUDENT YOUTH: CONCEPT AND CONNECTION WITH ECONOMIC SOCIALIZATION

ABSTRACT

The article presents a comprehensive understanding of the subjective position of student youth, its role in professional education, and its significance for economic socialization, which opens up new perspectives for further development of theoretical and practical approaches in the fields of education and social psychology.

Theoretical aspects of the scientific discourse aimed at identifying and systematizing conceptual approaches to studying the socio-psychological factors influencing the formation of the subjective position are analyzed. Particular attention is given to the role of professional education, which, according to the research, should be oriented towards creating conditions that foster the development of such crucial traits of the subjective position as activity, purposefulness, responsibility, initiative, independence, creativity, and the aspiration to realize one's potential, which are determining factors for economic socialization.

It is established that the subjective position of a future specialist is a system of personally significant attitudes a student holds toward themselves as a professional, toward their chosen profession, and toward their future professional activity. This system determines the actively developmental character of professional and personal formation within the educational space, which, in turn, significantly influences the process of students' economic socialization.

A key aspect of the study is the determination of the relationship between the subjective position and the

economic socialization of student youth. The subjective position is considered an integrative expression of all personality substructures, encompassing motivational-value, personal-activity, and reflexive-evaluative components.

The article highlights that the subjective position promotes awareness of personal responsibility for economic life, the development of financial literacy, personal financial management skills, and adaptation to the economic conditions of modern society. In the process of economic socialization, students who adopt an active subjective position are better integrated into the economic environment, facilitating their successful professional development and social mobility. The article offers a comprehensive understanding of the subjective position of student youth and its critical impact on the process of economic socialization, which is significant for advancing theoretical and practical approaches in professional education.

Keywords: subjectivity, economic socialization, student youth, self-determination.

How to cite (як цитувати):

Melnichuk , T., Zubiashvili , I., & Denchyk , A. (2024). SUBJECTIVE POSITION OF STUDENT YOUTH: CONCEPT AND CONNECTION WITH ECONOMIC SOCIALIZATION. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 42–50. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.4> [in Ukrainian]

Мельничук , Т., Зубіашвілі, І., & Денчик , А. (2024). СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СОЦІАЛІЗАЦІЄЮ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10 (1), 42–50. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.4>

Дата отримання статті: 03.12.2023

Дата рекомендації до друку: 25.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Збірник наукових праць

Випуск 10 № 1 (81) / 2023

(українською, російською, англійською мовами)

за редакцією *Максименка С. Д.*

Технічний редактор С. С. Клімовський

Комп'ютерна верстка Т.І. Мельничук

Коректор С.С. Клімовський

Обкладинка А. Бобровницька

Редакційна колегія може не розділяти думку авторів.

За достовірність поданих до друку матеріалів відповідальність несуть автори. Редакційна колегія залишає за собою право наукового редагування.

Передрук матеріалів можливий за погодженням з редакцією та авторами наукових праць.

Електронне видання: <http://www.apsijournal.com>

Автор логотипу — Віктор Кириченко

Підп. до друку 31.01.2024.

Тираж: 150 екземплярів.

Адреса редакції: 01033, Україна, місто Київ, вулиця Паньківська, будинок 2.